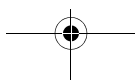
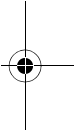
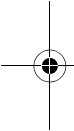
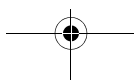
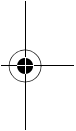
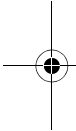

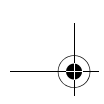

VERSLAGEN & MEDEDELINGEN

Jaargang 134, 2024, Aflevering 2

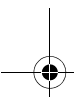
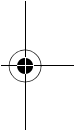
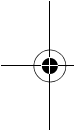

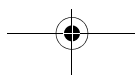
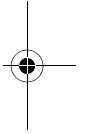
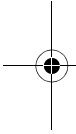

Inhoud

- 5 **Het materiaal-Willems, de eerste systematische dialectenquête van de Nederlanden en aangrenzend Duitsland**
Georges De Schutter
- 35 **De herinnering van de Limburgse bloemenpracht. Een reconstructie van de *mémoire du contexte* van Lambrecht Lambrechts' heidegedichten (1901-1924)**
Aurélie Lemmens
- 57 **Met Snellaert in de Ardennen en de Pyreneeën
Op tocht met een Vlaams beweger**
Ludo Stynen
- 87 ***Dorpslucht* van Stijn Streuvels versus *Het Ezelken* van
Cyriel Buysse**
Marc Van Kerchove

Het materiaal-Willems, de eerste systematische dialectenquête van de Nederlanden en aangrenzend Duitsland

Georges De Schutter

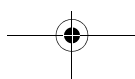
Samenvatting

De bedoeling van deze tekst is de informatie die over de laatnegentiende-eeuwse dialectenquête van Pieter Willems in de loop van de vorige eeuw en tot nog toe gepubliceerd is, samen te vatten en op een paar cruciale punten aan te vullen. Een tweede doelstelling is om de aandacht van taalkundigen te vragen voor thema's uit de historische taalstudie waar het materiaal-Willems, zoals er gewoonlijk naar verwezen wordt, een brede kijk op kan geven.

Na een summier levensschets van de initiatiefnemer worden de volgende thema's behandeld:

- De nagestreefde doelstellingen: onderzoek over de landsgrenzen heen van alle componenten van de Nederfrankische dialecten (in Nederland, Noord-België, Frans-Vlaanderen en het Duitse Rijnland), en de opbouw van het informantenstaal (punt 3.1).
- Informatie over de behandelde lokale dialecten (en moeilijkheden bij de interpretatie daarvan) en een beschrijving van de gepresenteerde vragenlijst (punt 3.2).
- Ten slotte (en vooral): een overzicht van het onderzoek waartoe de materiaalverzameling geleid heeft, van de eerste pogingen van Willems zelf om globaal grip op het materiaal te krijgen, over het intense gebruik dat in de jaren 1930 vooral aan de Nijmeegse universiteit van het materiaal gemaakt is, tot werk dat zich tot in de eenentwintigste eeuw voortzet. Dat overzicht leidt tot een voorzichtige en genuanceerde antwoord op de vraag wat het materiaal kan bijbrengen op het gebied van het lexicon, en van de fonologische, morfologische en syntactische taalcomponent (punt 4).

Ten slotte komt er een nieuw overzicht van de plaatsen waarvoor materiaal aanwezig is. In punt 5 wordt een kort overzicht gegeven van het fysieke wedervaren van de materiaalverzameling (punt 5.1) en van de pogingen om het materiaal voor een ruimer wetenschappelijk publiek toegankelijk te maken (punt 5.2). In 5.3 volgen vier deeltabellen met de plaatsen in Nederland, België (met inbegrip van twee Duitstalige plaatsen), Frankrijk en Duitsland (+ Luxemburg), waarvoor materiaal in de verzameling van de KANTL aanwezig is.

Abstract

The purpose of this text is to summarize the information that has been published up to now about Pieter Willems' late nineteenth-century dialect survey and to supplement it on a few crucial points. A second objective is to draw linguists' attention to topics in historical language studies for which the so-called Willems material, that is preserved in the KANTL (Royal Academy of Dutch Language and Literature), can provide a broad perspective.

After giving a concise overview of Pieter Willems' life, the following items are dealt with:

- The aims of the investigation carried out in the 1880s: the enquiry was meant to investigate all linguistic components of the Low Franconian dialects across the modern state boundaries: it thus covers parts of the Netherlands, the whole northern Dutch speaking part of Belgium and French Flanders (in the Département du Nord), and the German region of Nordrhein). Information is given on the choice of informants (point 3.1).
- Information on the dialects included, and on the questionnaire (point 3.2).
- An overview of studies in which data from the collection are dealt with, starting from the original attempts by Willems himself to get a grip on the enormous collection. Furthermore, attention is paid to the intense usage made of the data in the 1930s (almost exclusively at the University of Nijmegen), and to investigations going on until very recently. This overview leads to a careful and nuanced answer to the essential question of what the material can contribute in the areas of the lexicon, as well as the phonological, morphological, and syntactic components of the dialects described in the collection (point 4).

Finally, a new overview is provided of the locations for which material is available. Point 5 presents a brief overview of the physical history of the material collection (5.1) and the efforts to make the material accessible to a wider scientific audience (5.2). In 5.3, four charts present the locations in the Netherlands, Belgium, France, and Germany for which material is present in the KANTL collection.

1. VERANTWOORDING

In 2023 is door het bestuur van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren het voorstel aanvaard om een doorstart te organiseren van de wetenschappelijke afdeling van de organisatie, CTB, opgericht in 2000, die

door de verre gaande reductie van de subsidiëring van de KANTL een kwijnend bestaan was gaan leiden. Het acroniem CTB kreeg wel een andere invulling: *Corpora – Tekstedities – Bronnen*, maar bevestigde zijn status als ‘opvolger van’ doordat ervoor geopteerd werd om enkele vroegere CTB-projecten opnieuw op te nemen, waaronder in de nabije toekomst de digitale beschikbaarstelling van het materiaal-Willems.

Dat laatste betreft de dialectenquête die in de jaren 1885-1889 werd georganiseerd door Pieter Willems. Het was niet de eerste bevraging van regionale talen in de Nederlanden (cf. Goossens, 1989, p. 5-6), maar wel de eerste die grensoverschrijdend was: ze besloeg zowel België en Frans-Vlaanderen als delen van Nederland en het Rijnland. De geografische afbakening was gebeurd op basis van de taalgeschiedenis: in principe waren alle gebieden inbegrepen waar sinds de vroege middeleeuwen ‘Nederfrankische’ dialecten een rol speelden, de dialecten dus die teruggaan op de taal van de Salische Franken. Bovendien was het de eerste enquête die een poging deed om alle componenten van het taalsysteem te vatten. Behalve voor het lexicon was er systematische belangstelling voor fonologie en morfologie, en ietwat verrassend voor die tijd, ook ruime aandacht voor syntactische aspecten van de taal.

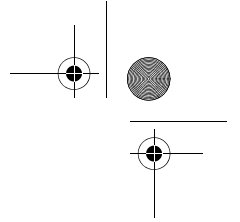
Een eerste stap in het ‘doorstartproces’ voor het materiaal-Willems was een grondige controle van de gegevens. Bij de eerste poging tot digitalisering van het materiaal waren immers hier en daar vergissingen gemaakt bij de ordening en de presentatie van het corpus. Bovendien is in de loop van 2014 een ‘verloren’ schriftje in de verzameling van de KANTL teruggekeerd, cf. verderop punt 5.1.

Een en ander maakt het noodzakelijk dat de toelichting bij de materiaalverzameling aangevuld wordt. Dat gebeurt in deze tekst, die daarmee ook de vorige versie op de website van het genootschap moet vervangen.

2. PIETER G.H. WILLEMS EN ZIJN DIALECTENQUÊTE¹

Pieter Willems werd op 6 januari 1840 geboren in Maastricht, dat samen met de rest van oostelijk Limburg een paar maanden daarvoor aan het Koninkrijk der Nederlanden was toegewezen. Een niet onbelangrijk detail van het scheidingsverdrag dat België en Nederland (en op enige termijn trouwens ook

¹ Dit onderdeel is volledig gebaseerd op Goossens (1989), die zich zelf voor het grootste deel baseerde op de levensbeschrijving van De Ceuleneer (1909). Een paar aanvullende details heb ik ontleend aan de recente uitvoerige biografische nota van Papy (2014).

Luxemburg) tot onafhankelijke staten omvormde, is dat inwoners van Maastricht het recht hadden om, indien ze dat wensten, af te zien van de Nederlandse nationaliteit en de Belgische aan te nemen. Willems zou later van dat recht gebruikmaken toen hij zich definitief in Leuven gevestigd had. Dat hij daar terecht was gekomen, was voor een groot deel het gevolg van het feit dat hij, als zoon van niet erg bemiddelde ouders, een beurs gekregen had voor studies aan de filosofische faculteit van de KU Leuven.² Willems studeerde er in 1861 af als doctor in de (klassieke) filologie. Hij voldeed zijn studies in de jaren 1862-1864 in Parijs, Berlijn en Leiden, dankzij een beurs van de Belgische regering.

Pieter Willems had al voor zijn vijftiende verjaardag een sterke wetenschappelijke reputatie opgebouwd, en werd in 1864 bij zijn terugkeer in Leuven belast met een aantal Latijnse cursussen. Het jaar daarop kreeg hij als extraordinarius een leeropdracht. Tot aan zijn dood in 1898 bleef hij als hoogleeraar Latijn aan zijn oude alma mater verbonden.

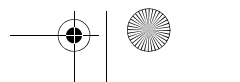
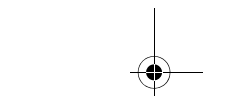
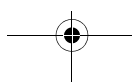
Zijn opdracht aan de universiteit heeft hijzelf in de periode 1866-1870 uitgebreid met een college ‘Geschiedenis van de Nederlandse Letterkunde’, en na de officiële oprichting van de afdeling Germaanse filologie heeft hij heel korte tijd ‘Historische grammatica van het Nederlands’ gedoceerd. Jan Goossens (1989, p. 7) merkt, na vermelding van dat alles, terecht op dat dat engagement voor de studie van het Nederlands in waarde verbleekt bij het initiatief om de grote enquête te organiseren en te begeleiden die tot het materiaal-Willems geleid heeft. Er werden uiteindelijk (ten minste) 349 schriftjes teruggestuurd, cf. verderop punt 3.2.

3. WETENSCHAPPELIJK BELANG VAN HET MATERIAAL-WILLEMS

3.1. DOELSTELLINGEN EN OMVANG VAN DE ENQUÊTE

De onderneming van Pieter Willems wordt door Jan Goossens (1989) uitvoerig gesitueerd, zowel in het wetenschappelijke kader van de late negentiende eeuw als ten opzichte van Willems’ eigen ontwikkeling in de dialectstudie. Daarbij hecht Goossens groot belang aan de sociale en ideologische karakteri-

² De beurs was nog ten tijde van het Verenigd Koninkrijk in het leven geroepen door kanunnik Wynants (cf. De la Haye, 2014, p. 22-24), en bleef ook na de afscheiding van België met de R.K. Universiteit van Leuven verbonden.

sering van de aangezochte invullers. Voor België waren dat meer dan waarschijnlijk aan de ene kant studenten en afgestudeerden van de KU Leuven, anderzijds vooral mensen uit het voornamelijk katholieke netwerk van de initiatiefnemer. Voor Nederland zal vooral Willems' katholieke netwerk aangesproken zijn, met daarbij nogal wat parochiepriesters. De invullers behoorden dus voor het overgrote deel tot het gestudeerde segment van de bevolking, niet bepaald de groep mensen die voor informatie over de volkstaal de voorkeur wegdroeg van dialectologen in de twintigste eeuw. Bovendien zou de focus op het katholieke volksdeel wel eens verantwoordelijk kunnen zijn voor de lacunes in de geografische distributie van de enquête: als het de bedoeling was om een standaardwerk aan het Nederfrankische taalgebied te wijden – Willems had van het begin af een naam voor het boek dat hij als uiteindelijk resultaat zag: *Francia* – dan hadden ook de overwegend protestantse gebieden in Zuid-Holland, het zuiden van Noord-Holland, Gelderland en Zeeland een (veel) ruimere representatie moeten krijgen.

Evenmin duidelijk is hoe Willems aan informanten uit Frans-Vlaanderen en uit het Duitse Rijnland kwam. Voor het eerste gebied wijst Ryckeboer (1989, p. 108-109) op de mogelijke rol van Guido Gezelle. Net als Pieter Willems behoorde die tot de eerste, door de Belgische regering aangestelde leden van de Vlaamse academie toen die in 1886 gesticht werd. Willems en Gezelle kwamen dus precies in de periode van de enquête in nauw contact met elkaar, en het is plausibel dat ze samen naar mogelijke informanten gezocht hebben. We weten immers met zekerheid dat Gezelle, die zoals algemeen geweten is een passie had voor de volkstaal, goed bekend was met het Comité Flamand de France, en dat hij met een aantal parochiepriesters in de regio bevriend was.³ Dat Gezelle ruim in zijn Frans-Vlaamse netwerk is gedoken, wordt wel erg waarschijnlijk als we zien dat tien van de Franse invullers tot de geestelijkheid behoorden en maar twee een niet-klerikaal beroep opgaven (van de drie anderen zijn geen identificatiegegevens bekend).

Nog veel minder waarschijnlijk is het dat we ooit de opbouw van het informantennetwerk in het Duitse Neder-Rijnland zullen kunnen doorgronden. Een belangrijk gegeven is wellicht dat een van de beste cahiers (dat voor Düsseldorf) van de hand is van Georg Wenker, de grondlegger van de Duitse dialectgeografie. Goossens (1989) wijst erop dat die de onderneming wel erg gunstig gezind moet zijn geweest; het is dus niet ondenkbaar dat Wenker bij de opbouw van het informantenbestand een cruciale rol gespeeld heeft. Dat de

³ Over die contacten, onder andere ook met de familie De Coussemaeker, is boeiende informatie bijeengebracht in Van Biervliet (2018, p. 70-75).

sterkste subgroep daarbij uit mensen bestond die in het onderwijs werkzaam waren, kan daar eveneens op wijzen; dat was immers de beroepscategorie die in de bevraging voor de *Deutscher Sprachatlas* allesbepalend is geweest. Al moet ook hier gezegd worden dat het aantal priesters onder de invullers van Willems' enquête indrukwekkend is, cf. verder bij Goossens (1989, p. 10-11). Vanuit Nederland en België bekeken, is het onwaarschijnlijk dat nog een specifiek profiel tevoorschijn zal komen.

Helemaal zeker is het niet dat de geografische begrenzing tot het stam- en vestigingsgebied van de Salische Franken van het begin af intentioneel geweest is. Er is in het Rijnland ook een aantal schriftjes in de verzameling voor plaatsen ten zuiden van die geografische entiteit. Goossens suggereert als mogelijke verklaring dat die door Willems aan de verzameling toegevoegd zouden zijn als hulpmiddel om de zuidelijke begrenzing van het 'Nederfrankische' gebied ten opzichte van andere Germaanse dialecten in het oosten nader te bepalen. Meer dan waarschijnlijk zijn de twee schriftjes van nog dieper in het zuiden, voor het Duitse Trier en het Luxemburgse Waldbillig, toevalstreffers: mogelijk zijn die van de hand van mensen die van de enquête gehoord hadden (bv. via mensen die wel door Willems zelf gevraagd waren) en zichzelf als kandidaat-invullers aangemeld hebben.

Hoeveel enquêteformulieren er gedistribueerd zijn, is op basis van de bewaarde documentatie niet te achterhalen. Wel, althans met grote waarschijnlijkheid, hoeveel er teruggekomen zijn. Willems heeft zelf op elk exemplaar een nummering aangebracht, kennelijk op een (hier en daar niet helemaal correcte) alfabetische ordening van de plaatsnamen die hijzelf in eerste instantie op de kaft had aangebracht.⁴ Die nummering loopt van 1 tot 347, met twee nummers die twee keer verschijnen: 17 en 284. Dat levert dus een totaal op van 349 exemplaren.⁵

⁴ Die plaatsnamen zijn soms onterecht: ze verwijzen niet noodzakelijk naar de lokalisatie van het beschreven dialect, maar soms naar de woonplaats van de informant. Bij zijn verwerking (cf. punt 4.1) heeft Willems zulke fouten wel hersteld, maar op het cahier zelf bleven de oorspronkelijke registratie en de daarop gebaseerde nummering behouden.

⁵ De oorspronkelijke nummering wordt als basis gebruikt door Brok (1989, p. 61-72), ook als Willems zelf uiteindelijk een andere plaats als 'origine' van het beschreven dialect genomen heeft. In de hier voorgestelde tabellen is consequent gebruikgemaakt van de 'correcte' referentieplaats, voor zover die te achterhalen is natuurlijk (cf. voor die laatste opmerking o.a. ook Ryckeboer, 1989, p. 109-110).

3.2. DE ENQUÊTECAHIERS: EXTERNE EN INTERNE VORM

Elke kandidaat-invuller kreeg een cahiertje toegestuurd of in de hand gestopt (formaat: 18 bij 23 cm), zoals die in die tijd (en nog veel later) in het lager onderwijs gebruikt werden. Op de eerste bladzijde staat de naam van een plaats (stad, gemeente of kerkdorp) waarvoor Willems dacht informatie te kunnen krijgen. Kennelijk was die informatie al aangebracht voordat het schriftje verstuurd of overhandigd was. Verder was er plaats voor de informant om zijn of haar⁶ naam, geboorteplaats en -datum en beroep aan te geven, en vooral ook informatie over de plaats(en) waar ‘hetzelfde’ dialect als het gepresenteerde in gebruik was. Jammer genoeg wordt niet gevraagd voor welke plaats het dialect primair moest gelden. Dat is vooral hinderlijk als het over een grotere gemeente gaat met, behalve het administratieve centrum, ook nog een aantal gehuchten of kerkdorpen; denk daarbij vooral aan uitgestrekte gemeenten, onder andere in de Kempen. Maar ook elders kunnen er moeilijkheden overblijven. Zo betreft een van de cahiers voor het Frans-Vlaamse Hazebrouck het hele arrondissement rond die stad. Er wordt dan een vrij groot aantal plaatsen om Hazebrouck heen opgegeven, waar ‘hetzelfde’ dialect in gebruik zou zijn geweest, maar de centrumstad zelf wordt niet vernoemd. Voorbeelden van dit type zijn gelukkig erg zeldzaam.

Willems was zich natuurlijk ook bewust van dit probleem, en hij heeft er hier en daar rekening mee gehouden bij de verwerking van het materiaal in de *Tafereelen* en de afgeleide tabellen: daar gebruikte hij af en toe een andere naam dan de naam die hij oorspronkelijk op het cahier zelf had aangebracht. Ik verwijs hier naar Brok (1989, p. 60-61), die in zijn inventaris van behandelde plaatsen bij een aantal cahiers informatie geeft over de verschillende mogelijkheden van toewijzing.

Een probleem waarbij de opsomming van plaatsen ‘met hetzelfde dialect’ ook van nut kan zijn, rijst als een plaatsnaam meer dan eens in het bestreken gebied voorkomt. Met ‘Alphen’ bv. krijgen we geen eenduidigheid, want er worden in de inventaris van plaatsen in het Nederlandse taalgebied niet minder dan drie locaties met die naam opgesomd: een in elk van de provincies Utrecht, Noord-Brabant en Gelderland, alle drie dus in Willems’ onderzoeksgebied. En dan is er ook nog een Alphen in het aangrenzende Nederfrankische gebied in Duitsland. Als in zo’n geval geen sluitende informatie in het

⁶ Er was welgeteld één enkele vrouw bij degenen die een ingevuld schriftje terugbezorgd hebben: een apothekersvrouw die de lijst voor Müllheim an der Ruhr voor haar rekening genomen heeft.

schriftje voorkomt, bv. met de namen van plaatsen in de buurt, kunnen we niet anders dan accepteren dat Willems over de nodige informatie beschikt zal hebben, en zijn interpretatie overnemen.

Volgen, na wat we dus het titelblad kunnen noemen, de vragen van de enquête zelf. In totaal telt elk schriftje 58 bladen met voorgedrukte lijsten woorden die de informanten in hun thuisdialec moesten vertalen, en waarvan vaak verschillende vormen opgegeven moesten worden: verschillende personen, tijden enz. van werkwoorden, enkelvouds- en meervoudsvormen en diminutieven van zelfstandige naamwoorden, enz. De hele grammatica passeert de revue, met een systematische aandacht voor klank- en vormleer, en bovendien een voor die tijd uitzonderlijk rijk aanbod van belangrijke syntactische verschijnselen (meervoudige negatie, gebruik van zgn. functiewoorden, congruentieverschijnselen bij voornaamwoorden en voegwoorden, enz.). Als de vormenrijkdom groot genoeg was, werden zowel de verso- als de tegenoverliggende rectopagina in kolommen verdeeld om al die vormen netjes naast elkaar op te lijsten. Kon daarvoor een enkele bladzijde volstaan, dan kwam op beide pagina's een lijst met te behandelen woorden. En zo verder tot blad 59. Jan Goossens heeft alle 'vragen' geteld en kwam tot het verbluffende aantal van 15.554 per cahier! Het zal geen verwondering wekken dat lang niet alle terugbezorgde schriftjes volledig ingevuld zijn. In het beste geval zijn er alleen hier en daar kleine lacunes, of worden er 'shortcuts' gebruikt van het type 'overall uitgang *-en*', verticaal in (eventueel een deel van) een kolom geschreven. Soms worden hele bladzijden of belangrijke delen daarvan gewoon overgeslagen, of stopt de informant volledig met invullen, soms zelfs na een enthousiast begin met zorgvuldige noteringen. De 349 cahiers die uiteindelijk in de verzameling terechtgekomen zijn, leveren dus niet bij benadering de bijna vijf en een half miljoen gegevens op die we in abstracto hadden kunnen verwachten. Toch is het aantal gegevens zo indrukwekkend dat de volledige verwerking de krachten van één enkele onderzoeker ver te boven zou gaan. Willems zelf heeft het geprobeerd, maar is ver van de realisatie van zijn project blijven steken, cf. verderop punt 4.1. Het materiaal is door veel latere dialectologen ter hand genomen en in detailstudies verwerkt, cf. punten 4.2 en 4.3.

4. WETENSCHAPPELIJKE VERWERKING VAN HET MATERIAAL

Het past om de vraag te stellen wat er met het immense materiaal-Willems gebeurd is in de bijna anderhalve eeuw sinds de afsluiting van de verzamelfase

in 1889. Dat is aan de ene kant, gegeven de immense rijkdom aan gegevens,⁷ weinig te noemen. Aan de andere kant is het best indrukwekkend, gegeven de weinig gebruiksvriendelijke manier van de presentatie. Per dialect is er een schriftje (uitzonderlijk zijn er zelfs twee, cf. de lijsten onder 5.3.1). Die cahiers moeten bij vergelijkend of dialectgeografisch onderzoek een voor een ter hand genomen worden, en soms heel moeizaam doorzocht. Er zijn bovendien in nogal wat schriftjes afwijkingen van de ‘modelpresentatie’, Willems heeft zich bij het verknippen van de lijsten weleens vergist, of heeft een fragment ervan op een afwijkende plaats ingeplakt. Al die afwijkingen leveren ook problemen op voor wie het materiaal elektronisch doorzoekbaar wil maken. In de eerste poging tot digitalisering is een (mijns inziens geslaagde) methode ontwikkeld om dat te bereiken.

Het volgende overzicht met betrekking tot het gebruik is voor de punten 4.1 en 4.2 grotendeels gebaseerd op Weijnen (1989), met wat aanvullende informatie uit Brok (1989). In 4.3 volgt een rapportage van wat in de laatste decennia gepresteerd is.

4.1. VERWERKING DOOR PIETER WILLEMS ZELF

Willems zelf heeft, vrijwel onmiddellijk na afsluiting van de enquête in 1889, de verzamelde gegevens gebruikt voor het ontwerp van een *Klank- en Vormleer* van de gebieden die door de enquête ontsloten werden. Daarvoor ontwierp hij, waarschijnlijk tussen het najaar van 1888 en september 1889, zijn *Vergelijkende tafereelen*: verzamelingen gegevens die volgens Willems tot eenzelfde dialectgebied behoorden. Een overzicht is te vinden bij Brok (1989, p. 57-58).⁸ Uit het zo ruw geordende materiaal haalde Willems de gegevens voor een *Klankleer en Vormleer*, die zijn verzameld in elf groepen tabellen. Elke groep omvat drie bundels (1. *Klankleer*, 2. *Vervoeging*, 3. *Verbuiging*). Van die groepen ontbreekt in het academiearchief één reeks (nr. IV).⁹ Har Brok legt er in zijn tekst van 1989 (p. 58-61) de nadruk op dat het gebruik van

⁷ Een realistische schatting (op basis van eigen ervaring met het materiaal) levert een nog steeds duizelingwekkend getal van meer dan drie miljoen bruikbare gegevens op (eigen extrapolatie op basis van het gebruik van diverse cahiers). Daarbij dient er ook rekening mee gehouden te worden dat sommige ‘lege’ vakjes betekenen: ‘Het gevraagde woord of de gevraagde vorm komt niet voor’. Zulke negatieve informatie kan nuttig zijn, maar moet heel zorgvuldig (dus restrictief) behandeld worden.

⁸ Oorspronkelijk moeten er dertien van die documenten bestaan hebben; daarvan ontbreken er twee (de nummers III en IV).

⁹ De geografische grenzen van de tabellen worden gevisualiseerd op de kaart bij Brok (1989, p. 54).

de *Vergelijkende tafereelen* zonder controle van de oorspronkelijke schriftjes niet verantwoord is. Toch kunnen ze nut hebben, met name voor de schriftjes die in de loop van de jaren verloren zijn gegaan.¹⁰ Nogal wat van die zoekgeraakte gegevens zijn immers (weliswaar in een interpretatie van Willems zelf) terug te vinden in de *tafereelen*.

Willems is dus heel ijverig begonnen met lijsten aan te leggen met taalvormen, vooral fonologische en morfologische. Die noteerde hij binnen het ‘*tafereel*’ per plaats naast elkaar. Het uiteindelijke doel, een volledige beschrijving van de fonologische en morfologische structuur van de Nederfrankische dialecten, is niet bij benadering gerealiseerd. Tien jaar na het afsluiten van de verzameling is Pieter Willems overleden. Jan Goossens vermoedt dat ook een (veel) langer leven niet volstaan zou hebben om het hele materiaal op deze manier te inventariseren en te beschrijven, laat staan het te interpreteren (Goossens, 1989, p. 13). Brok (1989, p. 58) lijkt een stuk optimistischer (of milder): hij deduceert uit de vermoedelijke begindatum van het titanenwerk en Willems’ sterfdatum dat de hele imposante verzameling gegevens van de bestaande *tafereelen* in zijn laatste twee levensjaren tot stand is gekomen. Dat laat vermoeden dat Willems zelf, had hij langer geleefd, met het voorbereidende werk zover had kunnen komen dat conclusies echt wel mogelijk waren geweest. Maar dat is dus niet meer dan speculatie.

De hele materiaalverzameling, dat wil zeggen de originele schriftjes en de papieren neerslag van Pieter Willems’ verwerking daarvan, werd in 1909 door zoon Joseph Willems, toen hoogleraar aan de rechtsfaculteit van de Rijksuniversiteit Luik, in het archief van de Koninklijke Vlaamse Academie in Gent gedeponereerd, met de uitdrukkelijke wens dat die de verzameling op de een of andere manier ter beschikking van de wetenschap zou stellen.

4.2. GEBRUIK VAN HET MATERIAAL IN DE EERSTE HELFT VAN DE TWINTIGSTE EEUW

Na het overlijden van Pieter Willems in 1898 is het rond zijn enquête stil geworden, en die stilte heeft ten minste geduurd tot het einde van de jaren twin-

¹⁰ Een beperkt aantal van die ontbrekende schriftjes is mogelijk nooit in het archief van de Academie terechtgekomen. Het betreft die voor Merkem (N029), Overflakkee (niet verder gespecificeerd), Sprundel (K177b) en het Duitse Pier (L’5,7). Verder zijn, waarschijnlijk in de periode dat Leo Goemans aan zijn Leuvense woordenboek werkte, de schriftjes voor Leuven en misschien ook die van Mechelen en Brussel verdwenen. Daarvan is alleen een van de Leuvense schriftjes opnieuw boven water gekomen, cf. verderop punt 5.1 voor een volledige bespreking van verdwenen bestanden.

tig van de twintigste eeuw. De vroegste geschiedenis van de ‘wederontdekking’ is geschreven door Weijnen. Zijn relaas vangt aan met de bepalende rol van pater SJ Jacques van Ginneken (Weijnen, 1989, p. 16-18). Van Ginneken vermeldt bij verschillende gelegenheden dat hij zich bij het ontwerpen van zijn talrijke taalkaarten (voornamelijk gepubliceerd in het tijdschrift *Onze Taaltuin*) voor het zuiden van het Nederlandse taalgebied (in België en Frankrijk) vooral op het materiaal-Willems gebaseerd heeft. In de jaren dertig was de materiaalverzameling, die van 1911 tot 1934 in Nijmegen onder de hoede van Van Ginneken in bruikleen was (cf. Brok, 1989, p. 55-56), ook een bron van gegevens voor een aantal onderzoekers die in het spoor van Van Ginneken traden. Vooral P. Peters heeft er kennelijk gebruik van gemaakt voor de morfologische studies die hij in de jaren dertig in het tijdschrift *Onze Taaltuin* (jg. V tot VIII) liet verschijnen (Weijnen, 1989, p. 19).¹¹

In flagrante tegenstelling met de appreciatie voor de materiaalverzameling aan de KU Nijmegen, staat de bijna absolute afwijzing ervan aan Willems’ eigen universiteit, de KU Leuven. Daarvoor is, blijkens de fors afkeurende bespreking van Weijnen (p. 20-24), op de eerste plaats Ludovik Grootaers (1885-1956) verantwoordelijk. Die was veel minder onder de indruk van de waarde van de verzameling. Weijnen (1989, p. 22-24) citeert – trouwens zonder zijn irritatie daarover te verbergen – een paar stukjes kritiek van Grootaers, kritiek die er grotendeels op neerkomt dat wie zich op de gegevens van het materiaal-Willems beroept, in ‘dilettantisch drijfzand’ terecht komt. In zekere zin is die reactie natuurlijk wel te begrijpen, gegeven het feit dat de overgrote meerderheid van de informanten geen enkele scholing in de fonologie had, en dikwijls ook nauwelijks naar de bijgevoegde instructies van Willems¹² gekeken zal hebben.

Vast staat dat de *tafereelen* later ten minste nog door Weijnen en Goemans gebruikt zijn.

¹¹ In dit verband mag nog vermeld worden dat ook voor het grote project *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* van Gesinus G. Kloeke voor het hele zuiden van het taalgebied uitvoerig geput is uit het materiaal-Willems.

¹² Bij elk cahier werden een drietal met de hand geschreven bladzijden met suggesties voor de fonologische en fonetische weergave gevoegd. Een voorbeeld daarvan is te vinden op p. 47-48 van Taeldeman (1989).

4.3. GEBRUIK VAN HET MATERIAAL-WILLEMS IN DE LAATSTE HALVE EEUW – PERSPECTIEVEN

Het volgende overzicht betreft alle componenten van het systematische taalonderzoek: het lexicon, de fonologische, morfologische en syntactische component. Heel sporadisch duiken in de cahiers ook notities op die voor sociolinguïstisch onderzoek relevant zouden kunnen zijn. Maar daarbij is uiteraard geen systematisering mogelijk; Pieter Willems heeft geen enkele poging gedaan om de informanten op het eventuele belang van opmerkingen over types van taalgebruik (bv. over sociaal bepaalde registers van taalvariëteiten) te wijzen, en kennelijk hadden die informanten de handen al vol genoeg aan het invullen van wat wel gevraagd werd. Voor dit aspect wil ik heel graag wijzen op de beschouwingen die Taeldeman (1989, p. 44) in zijn bespreking van het cahier uit Vlierzele in verband met het ontbreken van varianten in de opgaven ten beste geeft: informatie over mogelijke variatie (ook binnen één enkel idiolect) is er nauwelijks. Ook dat zal wel op het conto van de omvang van de onderneming te schrijven zijn.

In wat volgt probeer ik per component een algemene karakterisering te geven van de waarde die aan gegevens in het betreffende onderzoeksdomein gehecht kan worden. Een poging om na te gaan wat in de recente decennia effectief gerealiseerd is, heb ik niet ondernomen, maar ik voeg wel voorbeelden toe van werk dat als exemplarisch kan gelden.

4.3.1. De lexicale component

In haar bespreking van het lexicologische belang dat aan het materiaal-Willems toegekend kan worden, is Magda Devos (1989, p. 119-120) bijzonder streng, en zelfs wie met een zekere welwillendheid naar de onderneming kijkt, zal haar daarin verregaand of volledig gelijk moeten geven. De eindeloze reeksen woorden die aan de informanten ter beoordeling voorgelegd werden, missen elke contextualisering. Aan de invullers werd alleen gevraagd om de woorden die in hun dialect gebruikelijk waren te transcriberen, specificering van de betekenis werd niet in de vraagstelling opgenomen. Bovendien: met de mogelijkheid dat er verregaande contaminatie zou optreden tussen endogeen en exogeen taalgebruik (met name dat woorden uit de standaardtaal of uit al dan niet naburige dialecten als ‘eigen’ aangegeven zouden worden) is helemaal geen rekening gehouden, er werd zelfs niet gewaarschuwd voor het gevaar dat zoiets mogelijk was. En het is achteraf natuurlijk niet mogelijk om dat te corrigeren.

Toch is gretig gebruikgemaakt van de materiaalverzameling voor lexicologisch onderzoek. Het is zo goed als zeker dat Leo Goemans voor zijn deel 1 van *Leuvensch Taaleigen*, waarin het lexicon van het Leuvense dialect gerepresenteerd wordt, gebruik heeft gemaakt van het materiaal (cf. Brok, 1989, p. 56-57).¹³ Magda Devos geeft ook aan dat van het materiaal vrij omstandig gebruik is gemaakt voor de redelijk recente grote onderneming van het WVD (*Woordenboek van de Vlaamse Dialecten*). In noot 11 bij deze tekst is er ook al op gewezen dat het materiaal omstandig gebruikt is voor de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*.

Behalve als bron van informatie in verband met de woordenschat van de individuele dialecten is het materiaal natuurlijk ook te gebruiken voor het nagaan van de geografische verspreiding van lexemen. Uit Devos' bespreking van de woorden voor *hen* en *hoen* (resp. als naam van het vrouwelijke dier en als de generieke naam van de vogelsoort) blijkt alvast dat een vergelijking van woordkaarten op basis van enerzijds het materiaal-Willems en anderzijds latere bronnen waardevolle informatie kan bezorgen over factoren van taalvernieuwing, over taalverandering onder invloed van dominante dialecten, van de standaardtaal, e.d. (Devos, 1989, p. 121-131).

De bespreking van Devos is alles tezamen relativerend positief. Wat het zuiver lexicologische aspect betreft, ben ik geneigd haar bezwaren heel ernstig te nemen. Het ene voorbeeld dat zij van het woordgeografische belang geeft is wel overtuigend, maar heeft bij mijn weten niet tot navolging geleid. Dat is jammer, omdat het in de discussies over normatieve kwesties in Vlaanderen maar ook – zij het vanwege de geografische lacunes van de enquête in mindere mate – in Nederland een basisgegeven zou kunnen zijn. Ook voor het geleidelijk of juist bruusk uiteengroeien van de dialecten in Nederland en België, of in Frankrijk en West-Vlaanderen, of in het Duitse Rijnland en het oosten van Nederland, zou een vergelijking tussen de toestand van het laatste kwart van de negentiende eeuw en latere taalstadia meer dan welkom zijn.

4.3.2. De syntactische component

Het is op het eerste gezicht verbazend dat Willems in zijn enquête, die toch vooral op het ontwikkelen van een klank- en vormleer gericht was, een aantal korte zinnestukjes en syntagmata heeft opgenomen die er duidelijk op gericht waren om informatie te verzamelen over syntactische feiten. Bij nader toezien

¹³ Op dit gegeven ga ik uitvoerig in in punt 5.1.

blijkt er echter vrijwel altijd een ‘morfologisch’ tintje aan de opgevraagde items te zitten. Het gaat vooral om drie feitencomplexen:

- ♦ het gebruik van oude naamvals vormen (genitief-*s* of *-en* en datief-*e* of *-en* in bepaalde syntactische combinaties, cf. Vanacker (1989) voor het syntagma [vrz. + *tijd*, zoals *op tijd*, *in tijds*, *bij tijden*, enz.] en De Schutter (2000) voor de gerundiumvorm van werkwoorden zoals in [*hij kwam lopens*]);
- ♦ paradigmatische opposities bij ‘functiewoorden’ (zoals pronomina en voegwoorden, bv. het voortleven van 2de p. ev.-pronomina of de oppositie tussen *et* en *er/d’r* in presentatieve constructies (*d’r – et kwamen twee mensen*), cf. resp. in Goossens (1996) en De Schutter (1989);
- ♦ congruentieverschijnselen bij COMP-vullers (‘vervoeging’ van relatieve voornaamwoorden of de voegwoorden *dat*, *als* en *of*), zoals in ‘de mensen **dien** ze daar gezien hebben’, en naamvalcongruentie bij NP’s als complement bij dezelfde voegwoorden, bv. ‘ze zijn groter dan/even groot als/of **ik/mij**’.

Andere verschijnselen, zoals variatie in de zinsbouw, blijven in de enquête on(der)belicht, maar dat is, gegeven het algemene klimaat van de neogrammatistische taalkunde, waarmee Pieter Willems waarschijnlijk tijdens zijn studietijd in Berlijn in contact was gekomen, helemaal niet verwonderlijk. Uit wat in de laatste decennia op het gebied van de dialectsyntaxis gepubliceerd is, blijkt alvast dat een vergelijking van het materiaal-Willems met dat van latere enquêtes een boeiend beeld van taalevolutie en taaldifferentiatie kan bieden. De verregaande verwaarlozing van het onderzoek van de taalsystematiek in het hedendaagse wetenschappelijke bedrijf ten voordele van (sociolinguïstisch) gebruiksonderzoek mag als voornaamste oorzaak gelden van het feit dat het materiaal-Willems in de laatste decennia geen output van enige importantie gehad heeft.

4.3.3. De morfologische component

Zoals voor de meeste Germaanse talen geldt, is de paradigmatische vormenrijkdom in de afstammelingen van het Nederfrankisch bescheiden te noemen, maar Pieter Willems heeft er zorg voor gedragen dat wat er van de Indo-Europese vormenrijkdom rest volledig in zijn enquête ingebouwd is. Zo is er bij het werkwoord aandacht voor de twee tijden, de zes ‘personen’ (1ste-2de en 3de ev. en mv.), voor de imperatiefvorm(en), de (resten van de) conjunctief en de infinitieve vormen. Bij het zelfstandig naamwoord wordt naar enkelvouds- en meervoudsvorm en het diminutief gevraagd, en bij de bijvoeglijke

woorden komen de verschillende congruentievormen binnen de nominale constituent aan bod (bv. ‘een *kleine* man – een *kleine* vrouw – een *klein* kind – het *kleine* kind – *kleine* mensen’, waarbij in diverse dialecten behalve voor mannelijk enkelvoud ook e-loze vormen voorkomen).

Door de systematische fonologische opbouw van het bevroegde woorden-repertoire komen ook niet-paradigmatische aspecten zoalsumlautverschijnselen, verkorting, verlenging enz. voorbeeldig in beeld (althans potentieel). Het is niet verwonderlijk dat vooral de meervoudsvorming van zelfstandige naamwoorden de aandacht van dialectologen getrokken heeft: in de voornamelijk historisch gerichte morfologiestudie is een verschijnsel dat in oorsprong op een heel divers, maar goed gestructureerd veld teruggaat (het Oudgermaanse systeem met duidelijk onderscheiden stammen), *gefundenes Fresen*. Waarschijnlijk heeft Goossens (1996) op dit gebied wel het ruimste gebruik gemaakt van de historische data, waaronder dus ook het materiaal-Willems. Eigenaardig is dat het materiaal voor de werkwoordsvervoeging minder aandacht gekregen heeft, al mag zeker Taeldemans gebruik voor zijn publicaties over het zwakke preteritum hier als exemplarisch vermeld worden (Taeldeman, 2011).

Boven op die systematische inventaris van ‘levende’ vormen is er in de vragenlijst ook aandacht voor (half)versteende vormen die niet alleen van archaisch taalgoed getuigen, maar ook soms verrassende vernieuwingen aan het licht brengen. Vooral het gebruik van oude datieven en genitieven voor de vorming van bijwoorden komt in de enquête herhaaldelijk aan bod, cf. de summier bespreking in punt 4.3.2.

4.3.4. De fonologische component

Het is overduidelijk dat de klankleer hét dragende structurele gegeven is geweest bij het opstellen van de systematische vragenlijst. Dat is niet verwonderlijk als we weten dat de doelstelling een klank- en vormleer van een historisch dialectgebied was. Er zijn zeker in de beginperiode van het gebruik van het materiaal (de ‘Nijmeegse periode’ dus, cf. punt 4.2) wel pogingen gedaan om gegevens uit het materiaal-Willems te gebruiken, maar de output van dat werk is bescheiden gebleven als we het vergelijken met het werk in verband met morfologische vraagstukken.

Na de Nijmeegse pioniersgeneratie (vooral Van Ginneken en Peters, cf. boven) is het in dit belangstellingsdomein erg stil gebleven. Het waarom daarvan wordt duidelijk bij het lezen van Taeldeman (1989). Het grootste deel van

dat artikel betreft de vraag of uit de gegevens voor het dialect van Vlierzele, op de grens tussen Oost-Vlaams en Brabants, het fonologische systeem van het dialect in de jaren 1880 valt af te leiden. De uitvoerige en uiterst deskundige bespreking laat zich zo samenvatten dat echt inzicht in het fonologische systeem van het dialect (foneeminventaris, fonetische realisatie van de eenheden in diverse omgevingen en regelsystemen voor de relatie tussen die twee) enkel mogelijk is voor wie dat systeem al volledig doorziet. Anders geformuleerd: inzichten op grond van dit materiaal zijn alleen hard te maken door iemand die het systeem uit eigen kennis of uit andere bronnen doorziet. Of dat zinvol is, zal moeten volgen uit de doelstellingen van de onderzoeker. Alleen wie er expliciet op uit is om na te gaan of bepaalde recente evoluties van voor de jaren tachtig van de negentiende eeuw dateren, kan er belang bij hebben om het tijdvertretende werk dat Taeldeman beschrijft te gaan ondernemen.

Dat belet niet dat er wel degelijk aspecten zijn die (ook in taalgeografisch opzicht) zinvol ondernomen kunnen worden. Te denken valt aan verschijnselen zoals de /sp/-/ps/-wisseling (*wesp* – *weps*), het wegvallen van de eindsjwa in bepaalde fonologische omgevingen en functies (cf. De Vaan, 2008), de insertie van sjwa in bepaalde omgevingen, het wegvallen of juist de insertie van /t/ in consonantverbindingen. Dat zijn dingen die veel gemakkelijker voor leken weer te geven zijn, en die dus in goed ingevulde cahiertjes sporen nagelaten moeten hebben. Dankzij de enorme woordenlijst die opgevraagd is, kan het materiaal-Willems hier zonder twijfel het beeld dat intussen in de wetenschappelijke literatuur geschetst is, sterk verfijnen.

Samenvattend: het oorspronkelijke hoofddoel van de enquête-Willems, een klankleer van de Nederfrankische dialecten te ontwerpen, zat er, achteraf bekeken, door de keuze van de informanten nooit in. Het is denkbaar dat zo'n onderneming voor een heel beperkt aantal plaatsen doenbaar is; tenslotte waren er ook informanten zoals Georg Wenker voor Düsseldorf. De namen van een toch wel redelijk imposant groepje deskundige invullers zijn te vinden bij Goossens (1989, p. 11-12). Wat mij ertoe brengt te stellen dat een vergelijking van de echt 'goed' (betrouwbaar) ingevulde enquêtes wellicht toch indicaties zou kunnen geven over de geografische distributie van systematische structurele aspecten.

4.3.5. Besluit

De enquête die tot het materiaal-Willems geleid heeft, was in eerste instantie op klank- en vormverschijnselen gericht. Wat die oorspronkelijke hoofddoel-

stellingen betreft, kan men niet om de vaststelling heen dat het morfologische aspect daarbij tot betere resultaten geleid heeft dan het fonologische, en in het algemeen ook voor toekomstig onderzoek betere uitzichten op succes biedt.

De vragen gericht op syntactische aspecten hebben voor een groot deel al tot succesvol onderzoek geleid. Dat is deels te verklaren doordat bij de meeste ervan morfologische verschijnselen een rol spelen. Op die manier krijgen we een duidelijk cluster: morfologische verschijnselen zijn met een methodologie zoals die gebruikt door Pieter Willems een stuk makkelijker in beeld te krijgen dan de fonetisch gebaseerde, maar daardoor ook abstractere fonologische verhoudingen.

Het lexicale gedeelte van de enquête is weliswaar in de beschrijvingspraktijk benut, maar tot vaste resultaten heeft dat nauwelijks geleid: de gegevens zijn over het algemeen alleen conclusief als ze door ander, steviger semantisch onderbouwd materiaal gestut worden.

5. DE MATERIAALVERZAMELING-WILLEMS NU: EEN TERUG- EN EEN BESCHEIDEN VOORUITBLIK

5.1. HET FYSIEKE WEDERVAREN VAN DE VERZAMELING CAHIERS

Zoals al gezegd: in 1909, ongeveer twintig jaar na afsluiting van de enquête, en een tiental jaren na het al te vroege overlijden van Pieter Willems, werd de hele verzameling documenten die nu bekendstaat als het materiaal-Willems aan de Koninklijke Vlaamse Academie in Gent toevertrouwd.¹⁴ Zowel de oorspronkelijke cahiers als de afgeleide bestanden (de *tafereelen* en tabellen) berusten daar nog steeds (of in bepaalde opzichten, cf. boven, opnieuw). Bij die nuchtere vaststelling passen een paar bedenkingen.

De oorspronkelijke verzameling schriftjes was iets ruimer dan wat op dit ogenblik aanwezig is in het archief van de KANTL. Ik geef een overzicht van de ‘afwijkingen’.

Willems heeft de teruggestuurde cahiers blijkbaar alfabetisch geklasseerd op de door hemzelf vooraf opgegeven naam van de plaats waarvoor de opname bedoeld was, en er dan een nummer aan toegekend, van (1) Aachen (Aken)

¹⁴ Vrij kort na het overlijden van haar man had Willems’ weduwe al bij de Academie gepolst of die voor de verspreiding van het materiaal zou kunnen instaan, cf. Goossens (1989). Tot concrete pogingen daartoe is het nooit gekomen.

tot (347) Zundert.¹⁵ Het is mogelijk dat er in een vroeger stadium ten minste vier antwoorden méér geweest zijn. In de genummerde, grotendeels alfabetische lijst van de namen van plaatsen wordt geen melding gemaakt van de inzendingen voor *Mer(c)ken* (Merkem, N129?), *Overflakkee* (niet nader gespecificeerd om welke plaats(en) het daarbij gegaan zou hebben), *Sprundel* (K177b) en *Pier* (L'5,7). Maar in de *tafereelen* zijn wel gegevens gevonden die uit deze verdwenen databestanden moeten komen (Brok, 1989, p. 61).

Verder zijn in de loop van de twintigste eeuw een zevental schriftjes verdwenen: de nummers 23 (alfabetisch te rangschikken tussen 22 voor *Beek* en 24 voor *Beeringen*), 42 en 43 (allebei voor *Brussel*), 51 (tussen 50 voor *Contich* en 52 voor *Cortemarck*), 166 en 167 (allebei voor *Leuven*), en 182 (voor *Mechelen*). Van die zeven is sinds het signalement bij Brok (1989, p. 56) één enkel exemplaar teruggevonden, voor Leuven (P088). Dat is tevoorschijn gekomen in het Leuvense stadsarchief, en door Rob Belemans, op dat ogenblik cultureel medewerker bij de stad, herkend als een van de verloren cahiers van het materiaal-Willems. Naar aanleiding van de officiële overhandiging van het stuk aan vertegenwoordigers van de KANTL publiceerde het stadsarchief van Leuven in een aflevering van zijn huisorgaan *Salsa!* (nr. 13), onder redactie van Rob Belemans, een lijvig dossier over het leven en werk van Pieter Willems, met daarin ook een toelichting van de dialectenquête door Georges De Schutter en Willy Vandeweghe, bedoeld voor het ruimere publiek dat bij die gelegenheid uitgenodigd was.

Het wedervaren na 1934, dus na de terugbezorging van het materiaal door Van Ginneken,¹⁶ is een kwestie van speculatie. Misschien kan het daarbij toch relevant zijn dat gekeken wordt naar de lokaliteiten die in beeld komen: vijf van de zeven opnames gelden voor Brussel, Leuven en Mechelen, de drie voornaamste cultuursteden van het zuidelijke Brabantse gebied dus. Het is niet ondenkbaar dat die bronnen van informatie tijdelijk in het bezit gekomen zijn van iemand die een belangrijke publicatie over een Zuid-Brabantse stadtaal op het oog had. Er is in deze optiek al meer dan eens gewezen op Leo Goemans. De man was voor de Tweede Wereldoorlog ‘vast secretaris’ (*secrétaire perpétuel*) van de Koninklijke Vlaamse Academie, en had in die functie directe toegang tot het archief van de instelling. Goemans bereidde

¹⁵ Er zijn, zoals boven al gesignaleerd, nog twee secundaire nummers: 17bis (Avezaath) en 284bis (Tongerloo); het aantal geregistreerde schriftjes bedraagt dus 349.

¹⁶ Brok (1989, p. 55-56) geeft een overtuigend relaas van zijn queeste naar de nalatenschap van Van Ginneken. Daaruit blijkt zonneklaar dat Van Ginneken geen schuld gehad heeft aan het verdwijnen van de schriftjes.

toen zijn *Leuensch Taaleigen* voor. Er zijn ernstige aanwijzingen dat hij gebruikgemaakt heeft van een (of van de twee) schriftje(s) die voor Leuven in het materiaal-Willems zaten. Het is mijns inziens niet ondenkbaar dat hij daarbij ook de cahiers uit de twee andere belangrijke cultuursteden van zuidelijk Brabant (Brussel en Mechelen) als bron voor zijn onderzoek heeft willen betrekken. Daarvan zijn geen bewijzen.

Om te achterhalen waar de twee overige ‘verdwenen’ boekjes vandaan kwamen, kunnen we alleen maar uitgaan van hun plaats in de alfabetische ordening van de verzameling: resp. tussen (alfabetisch) Beek en Beeringen, en tussen Contich en Cortemark. Het is mogelijk om in *Het Systematisch en alfabetisch register van plaatsnamen* na te gaan om welke plaatsen het zou kunnen gaan: dat zijn, buiten de genoemde lokaliteiten zelf, waarvoor natuurlijk een tweede schriftje ingestuurd kan zijn:¹⁷

- ♦ tussen Beek en Beeringen (Beringen): Beerlegem O105;
- ♦ tussen Contich (Kontich) en Cortemark (Kortemark): Kooigem O257, Koolkerke H037, Koolskamp H120, Korbeek-Dijle (P082), Korbeek-Lo (P090), Korsworm P225.

Van die zeven plaatsen zijn er twee die geografisch onmiddellijk bij Leuven aansluiten: de twee Korbeeks.¹⁸ In de veronderstelling die in het voorafgaande als hypothese wordt voorgesteld, is het niet ondenkbaar dat Goemans ook een cahier uit (een van) die plaatsen meegenomen zou hebben. Het lijkt mij onwaarschijnlijk dat op dit punt ooit klaarheid geschapen zou kunnen worden: ook het *tafereel* voor het zuidelijke Brabants, waar Willems zelf eventueel gegevens uit de verdwenen schriftjes in verwerkt zou kunnen hebben, is immers zoekgeraakt.

Hoe dan ook, het is duidelijk dat voor het verdwijnen van de nu ontbrekende schriftjes (of zeker van een paar daarvan) gekeken moet worden in de richting van Leo Goemans. Dat hij eventueel in de late jaren dertig van de vorige eeuw een of meer cahiers mee naar huis genomen heeft (een hypothese die Brok (1989, p. 56) voorzichtig naar voren schuift) is niet vergezocht. Dat hij ze niet teruggebracht heeft is, zonder enige suggestie van kwaad opzet, plausibel: tijdens de oorlogsjaren heeft Goemans zo goed en zo kwaad als het ging

¹⁷ Ik beperk me hier tot namen van plaatsen in België; ik ga er nu eenmaal van uit dat iemand uit België bij het verwijderen van de opnames betrokken is geweest.

¹⁸ Beerlegem (O105), Kooigem (O257), Koolkerke (H037), Koolskamp (H120) en Korsworm (P225), de overige plaatsen in België waarvan de naam tussen de twee paren namen passen, zijn geografisch niet met Leuven te verbinden. De deelhypothese kan dus hoogstens gelden voor het cahier dat onmiddellijk op Contich (Kontich) volgde.

het reilen en zeilen van de academie vanuit zijn Leuvense woonplaats be-
 waakt. Na de oorlog duurde het nog enkele jaren voordat vlot verkeer naar en
 vanuit de academie mogelijk was, en intussen werd Goemans steeds erger
 (mentaal) ziek. Van al die jaren zijn geen bestuursdocumenten in het archief
 van de academie terechtgekomen. De eventueel meegenomen schriftjes zou-
 den dus wel het lot gedeeld kunnen hebben van het oorlogs- en vroegnaoor-
 logse archief van de academie. Wat met de nalatenschap van Goemans is ge-
 beurd na zijn overlijden in 1955, is niet opgehelderd.¹⁹

5.2. HET DIGITAAL TER BESCHIKKING STELLEN VAN HET MATERIAAL- WILLEMS

De nabestaanden van Pieter Willems hebben het hele materiaal in het archief
 van de KANTL gedeponereerd met de heel expliciet geformuleerde wens dat de
 academie naar mogelijkheden zou zoeken om het door een uitgave in een of
 andere vorm ter beschikking van de wetenschap te stellen.

Sporadisch werden pogingen ondernomen om ten minste de cahiers ruimer
 toegankelijk te maken (cf. Goossens, 1989, p. 13). Een bescheiden succes
 werd echter pas in 1975 bereikt met de beslissing om de hele verzameling ca-
 hiers te verfilmen. Die onderneming, uitgevoerd door het P.J. Meertens Insti-
 tuut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
 (KNAW), leidde tot een verzameling microfiches (een fiche per cahier, onge-
 acht de (on)volledigheid van de opgaves), die in zes kopieën ter beschikking
 kwam van respectievelijk de KANTL, het Meertens Instituut van de KNAW
 in Amsterdam en de afdelingen Nederlands of dialectologie aan de universi-
 teiten van Brussel, Gent, Leuven en Nijmegen.²⁰

Die microfiches vormden in 2009-2010 de basis voor de eerste digitalisering
 van het hele basisenquêtémateriaal (de cahiers zelf dus). Daarvan werden de
 bestanden uit Nederland, België en Frans-Vlaanderen via de KANTL-web-
 stek ter beschikking gesteld en in een voorlopige vorm raadpleegbaar ge-
 maakt (*Jaarboek 2011*, p. 49-50). Aan de verdere uitwerking van een bruik-
 baar apparaat wordt op dit ogenblik gewerkt door Mario Van Assche, sinds

¹⁹ Onderzoek van Jef Mertens, die in 2008-2009 als ambtenaar in dienst was van de Academie,
 leidde naar de zoon van Goemans. Die verklaarde niet te weten wat er met de nalatenschap van
 zijn vader gebeurd was. Ook andere onderzochte sporen, onder andere naar archieven in Goe-
 mans' thuisstad Leuven, liepen dood.

²⁰ Goossens vergeet in zijn opsomming het zesde exemplaar, dat in de KANTL berustte en er trou-
 wens nog steeds te raadplegen is.

kort IT-medewerker van de KANTL. Een eerste doelstelling is alvast om het recent teruggekeerde schriftje voor Leuven te digitaliseren en het aan de bestaande verzameling op de website toe te voegen. Dat laatste zal ook gebeuren voor het enquêtécadier van Stokkem (Belgisch Limburg), dat in de eerste digitaliseringsronde in 2008-2009 ten onrechte als afkomstig uit het Duitse gebied opzijgeschoven is.²¹

5.3. OVERZICHT VAN DE MATERIAALVERZAMELING

We sluiten dit overzicht van wat over het materiaal-Willems bekend is af met een opnieuw helemaal gecontroleerde lijst van de plaatsen waarvoor één of twee schriftje(s) aanwezig is/zijn. De spelling van de plaatsnamen is die van de website van de betrokken gemeenten (voor gehuchten of kerkdorpen die van de gemeente waartoe ze administratief behoren). Om het opzoeken van de lokaliteiten te vergemakkelijken, heb ik ervoor gekozen om de lijst op te splitsen naar het land waartoe ze behoren. Voor Frans-Vlaanderen levert dat uiteraard Franse of verfranse namen en spellingen op: Okselare, Sint-Winoksbergen en Belle zijn dan ook te vinden als Oxelaëre, Bergues en Bailleul (de ‘Vlaamse’ namen worden in de lijst toegevoegd). In België zijn de officiële plaatsnamen volledig aan de thans geldende spellingregels aangepast. Dat geldt in elk geval voor de plaatsen in Vlaanderen en voor de faciliteitengemeenten in Wallonië. Waar zowel een Vlaamse als een Franstalige naam bestaat (bij de pas genoemde faciliteitengemeenten en in het Brussels Gewest) wordt alleen de Nederlandse naam gegeven, in de officiële spelling dus. Er zijn helemaal op het einde van de lijst ook twee Duitstalige gemeenten in Oost-België toegevoegd.²² Daarvoor heb ik uiteraard de Duitse spelling overgenomen: Baelen en Eupen. De Nederlandse lokaliteiten heb ik niet met die in België willen mengen, omdat daarbij de officiële spelling niet aan de hedendaagse spelling van het Nederlands aangepast is, wat zeker voor niet-Nederlanders het opzoekwerk zal bemoeilijken. Dat de Nederlandse namen apart opgelijst worden, kan daarbij een kleine handreiking zijn. Ten slotte zijn

²¹ De beperkte financiële middelen die voor de voorlopige digitalisering van het materiaal-Willems in 2009-2010 voorhanden waren, leidden tot de beslissing om de ‘Duitse’ gegevens niet in het project op te nemen. Bij mijn weten is van die gegevens nooit gebruikgemaakt in wetenschappelijke publicaties. Het bestuur van de KANTL heeft voorlopig geen beslissing genomen in verband met deze lacune.

²² Die twee dialecten worden ook in de RND opgenomen, en worden dan ook in het grootste deel van dialectgeografische publicaties over het zuidelijke Nederlands mee behandeld, samen met de zuidoostelijke Limburgse dialecten.

er plaatsen in Duitsland en één gemeente in Luxemburg. Ook daarvoor geldt dat de officiële spelling van sommige namen weleens voor verrassingen kan zorgen bij de alfabetisering: plaatsnamen met begin-/k/ verschijnen meestal met <K>, maar <C> is nog steeds officieel in gebruik bij een aantal namen.

Er was nog een andere reden om althans de ‘Nederlandse’ en de ‘Duitse’ namen gescheiden te houden: binnen elke deellijst worden de plaatsen op basis van hun geografische code geordend, en die is in het Nederlandse taalgebied nu eenmaal anders dan in het Duitse: voor de plaatsen in de Nederlanden is de zogenaamde Kloeke-codering bijna de enige die in de literatuur gebruikt wordt,²³ in Duitsland is de voor de *Deutscher Sprachatlas* ontworpen codering absoluut de enig toepasbare. Ik acht het nuttig om de codering als basis voor de ordening mee te geven: op die manier komen plaatsen die geografisch bij elkaar aansluiten ook in elkaars buurt terecht – een voordeel voor wie taalgeografisch of taalvergelijkend onderzoek wil doen. Bovendien maakt de codering een eenduidige identificatie van de plaats mogelijk, een voordeel bij de talrijke namen die meer dan één referent hebben, cf. punt 3.2. Het door elkaar gebruiken van de Kloeke- en de Heeroma-code zou zeker voor de minder ingewijde gebruikers voor verwarring kunnen zorgen; door de gescheiden deellijsten wordt dit euvel verholpen. De twee ‘Oost-Belgische’ (Duitstalige) plaatsen in België²⁴ krijgen zowel de Kloeke- als de Heeroma-code, in die volgorde. Aubel, een dorp ten zuiden van de Limburgse Voerstreek, dat nu volledig verfranst is,²⁵ krijgt dezelfde uitzonderingsbehandeling.

Op een aantal plaatsen heb ik gemeend, na controle van de schriftjes, dat Brok, wiens lijst (1989, p. 61-72) voor de inventarisering van de aanwezige schriftjes de absolute referentie was, een foute beslissing heeft genomen. Dergelijke gevallen worden gesignaleerd (de door Brok gebruikte naam wordt tussen haakjes in kapitalen toegevoegd, voorafgegaan door een asterisk). Waar Brok een andere naam geeft dan de naam die op de eerste blz. van het schriftje door Willems zelf aangebracht was, laat ik dat feit onvermeld: wie

²³ Heeroma en zijn ‘Groningse’ school gebruiken (ook) een codering die op de Duitse gebaseerd is. Maar dat werk betreft vrijwel uitsluitend het Nedersaksische en Friese segment van de Nederlandse dialecten, een gebied dus dat helemaal buiten de enquête-Willems blijft.

²⁴ Ten tijde van de enquête maakten die plaatsen uiteraard deel uit van het Duitse keizerrijk. ‘Historisch’ zouden ze dus tot de Duitse deelverzameling gerekend moeten worden.

²⁵ Cf. de subtitel ‘Taal’ in het Wikipedia-artikel (Nederlandse Wikipedia) gewijd aan de gemeente Aubel. In het midden van de twintigste eeuw zijn voor het RND-deel gewijd aan de Limburgse dialecten nog wel informanten gevonden die het oorspronkelijke Limburgse dialect nog voldoende beheersten, cf. de noot over de taalshift op p. 640 van deel I *Teksten van de TaalAtlas van Belgisch-Limburg en Zuid-Nederlands-Limburg* (door E. Blancquaert, J.C. Claessens, W. Goffin en A. Stevens).

die informatie wil hebben, kan het overzicht van Brok zelf raadplegen (afwijkingen van dit type zijn in die lijst aanleiding tot een vermelding voorafgegaan door ‘*olim*’). Waar in de lijst-Brok een afwijkende spelling gebruikt wordt, vermeld ik dat in kleine letters tussen haakjes, en weer voorafgegaan door een asterisk. Ten slotte wordt, ook weer tussen haakjes, het nummer gegeven dat door Willems zelf op het cahiertje werd aangebracht.

5.3.1. Cahiers voor plaatsen in Nederland

NL E192	Utrecht (293)	NL K077a	Rumpt (242)
NL E217	Montfoort (188)	NL K094	Dordrecht (069)
NL F127	Uddel (289)	NL K099	Gorinchem (107)
NL F144	Voorthuizen (305)	NL K117	Zaltbommel (336)
NL F155	Twello (288)	NL K124	Strijen (277)
NL F156	Wilp (326)	NL K128	Dussen (077)
NL F176	Eerbeek (081)	NL K129	Sint-Geertruidenberg (253)
NL F189	Amerongen (007)	NL K135	Heusden (132)
NL F190	Renswoude (233)	NL K141	Waalwijk (307)
NL F193	Ede (078)	NL K150	's-Hertogenbosch (249)
NL F204	Doesburg (067)	NL K151	Dinteloord (066)
NL I057	Steenbergen (271)	NL K154	Klundert (155)
NL I077	Tholen (282)	NL K155	Zevenbergen 342)
NL I079	Bergen op Zoom (027)	NL K160	Breda (039)
NL I106	Zuidzande (346)	NL K161	Oosterhout (211)
NL I110	Hoofdplaat (138)	NL K163	Dongen (068)
NL I116c	Kloosterzande (154)	NL K174	Roosendaal 238)
NL I118	Ossendrecht (218)	NL K175	De Hoeven (136)
NL I125	Aardenburg (003)	NL K176	Etten(089)
NL I128	IJzendijke (*Yzendyke) (334)	NL K182	Gilze (*CHAAM EN GILZE) (048)
NL I140	Axel (018)	NL K183	Tilburg (283)
NL I162	Sas van Gent (245)	NL K185	Oisterwijk (208)
NL I166	Westdorpe (319)	NL K187	Oirschot (207)
NL K019	Groot-Ammers (111)	NL K190	Zundert 347)
NL K030	Vianen (299)	NL K195	Baarle-Nassau (019)
NL K036	Schoonrewoerd (*LEERDAM K073) (164)	NL K197	Hilvarenbeek (134)
NL K039	Culemborg (055)		

NL K219	Duizel (*ACHT ZALIGHEDEN) (337)	NL L212	Maashees (179)
NL L010	Wageningen (309)	NL L243	Vlierden (302)
NL L013	Opheusden (215)	NL L246	Horst (141)
NL L026	Huissen (142)	NL L250	Arcen (011)
NL L033	Zevenaar (341)	NL L257	Waalre (306)
NL L042	Kerk Avezaath (*AVEZAATH) (017')	NL L261	Heeze (124)
NL L054	Druten (071)	NL L264	Someren (*Zomeren) (343)
NL L065a	Weurt (324)	NL L226	Sevenum (248)
NL L071	Nijmegen (203)	NL L271	Venlo (296)
NL L075	Millingen (186)	NL L285	Budel (044)
NL L089	Alphen (006)	NL L289	Weert (315)
NL L092	Kerkdriel (150)	NL L291	Helden (128)
NL L099	Oss (217)	NL L326	Grathem (109)
NL L102	Ravestein (229)	NL L329	Roermond (236)
NL L106	Wijchen (*Wychen) (331)	NL L378	Stevensweert (273)
NL L149	Heesch (123)	NL L387	Posterholt (226)
NL L159	Cuijk (*Cuyk) 057)	NL Q019	Beek (022)
NL L164	Gennep (102)	NL Q020	Sittard (264)
NL L179	Schijndel (*Schyndel) (246)	NL Q033	Oirsbeek (206)
NL L183	Boekel (034)	NL Q095	Maastricht (180)
NL L184	Wanroij (313)	NL Q101	Valkenburg (295)
NL L187	Boxmeer (037)	NL Q113	Heerlen (122)
NL L200	Sint-Oedenrode (260)	NL Q116	Simpelveld (252)
NL L203	Lieshout (169)	NL Q193	Gronsveld (*EIJSDEN Q198) (093)
NL L207	Gemert (100)	NL Q203	Gulpen (112)
NL L210	Venray (297)	NL Q207	Epen (085)
		NL Q222	Vaals (294)

5.3.2. Cahiers voor plaatsen in België

BE H002	Knokke (157)	BE H046	Nieuwpoort (*NIEUWPORT) (199)
BE H006	Vlissegem (304)	BE H072	Ruddervoorde (241)
BE H014	Damme (058)	BE H084	Veurne (298)
BE H016	Oostende (210)	BE H108	Diksmuide (064)
BE H036	Brugge (041)	BE H112	Woumen (329)

BE H115	Kortemark (*Cortemarck) (052)	BE K225	Ekeren (*Eeckeren) (082)
BE H116	Torhout (285)	BE K230	Westmalle (321)
BE H123	Tielt (*Thielt) (280)	BE K237	Turnhout (287)
BE I126	Middelburg (185)	BE K240	Arendonk (012)
BE I133	Watervliet (314)	BE K241	Retie (*Rethy) (234)
BE I147	Kieldrecht (153)	BE K244	Antwerpen (1) (009)
BE I153	Oedelem (205)	BE K244	Antwerpen (2) (010)
BE I154	Maldegem (181)	BE K249	Hoboken (135)
BE I158	Eeklo (*Eecloo) (158)	BE K274	Herentals (131)
BE I161	Assenede (016)	BE K276	Mol (187)
BE I168c	Koewacht (158)	BE K278	Lommel (173)
BE I171	Stekene (272)	BE K283	Kontich (1) (*Contich) (049)
BE I173	Sint-Gillis-Waas (255)	BE K283	Kontich (2) (*Contich) (050)
BE I175	Sint-Niklaas (*Sint-Nicolaas) (259)	BE K287	Boom (035)
BE I178	Beveren (Waas) (030)	BE K291	Lier (168)
BE I185	Knesselare (156)	BE K293	Duffel (072)
BE I192	Zomergem (344)	BE K307	Geel (*Gheel) (104)
BE I195	Sleidinge (265)	BE K309	Tongerlo (284')
BE I204	Zaffelare (335)	BE K310	Westerlo (320)
BE I208	Lokeren (172)	BE K315	Oostham (213)
BE I213	Hamme (1) (115)	BE K324	Kapelle-op-den-Bos (*Capelle ten Bossche) (046)
BE I213	Hamme (2) (116)	BE K339	Heist-op-den-Berg (126)
BE I223	Ruiselede (*Ruyselede) (244)	BE K353	Tessengerlo (278)
BE I233	Nevele (197)	BE K358	Beringen (*Beeringen) (024)
BE I241	Gent (1) (103)	BE L286	Hamont (117)
BE I241	Gent (2) (104)	BE L312	Neerpelt (195)
BE I255	Wetteren (323)	BE L314	Overpelt (220)
BE I258	Zele (1) (338)	BE L321	Neeritter (194)
BE I258	Zele (2) (339)	BE L355	Peer (223)
BE I262	Dendermonde (061)	BE L360	Bree (040)
BE I268	Puurs (227)	BE L372	Maaseik (178)
BE K189	Essen (*Esschen) (088)	BE L413	Helchteren (127)
BE K203	Stabroek (269)		
BE K206	Brecht (038)		
BE K207	Hoogstraten (140)		

BE L418	Niel-bij-As (*AS L417) (013)	BE O084	Kruishoutem (*Cruyshoutem) (055)
BE L423	Stokkem (*Stockheim) (274)	BE O086	Asper (014)
BE N017	Roesbrugge-Haringe (239)	BE O098	Oudenaarde (219)
BE N021	Lo (*Loo) (174)	BE O117	Zottegem (*Sotteghem) (268)
BE N031	Poelkapelle (224)	BE O127	Sint-Maria-Oudenhove (258)
BE N034	Hooglede (139)	BE O148	Denderleeuw (060)
BE N038	Roeselare (Rousselaere) (240)	BE O152	Ninove (1) (200)
BE N045	Izegem (*Iseghem) (143)	BE O152	Ninove (2) (202)
BE N067	Poperinge (225)	BE O162	Asse (*Assche) (015)
BE N072	Ieper (*IPEREN) (333)	BE O174a	Sint-Pieters-Jette (261)
BE N087	Moorsele (189)	BE O182	Anzegem (Anseghem) (008)
BE N116	Loker (*Loker bij Meesen) (171)	BE O202	Nukerke (202)
BE N132	Menen (*Meenen) (183)	BE O208	Nederbrakel (193)
BE N141	Kortrijk (159)	BE O212	Everbeek (*EVERBEKE) (092)
BE N163	Nieuwerkerke (*WEST- NIEUWKERKE) (322)	BE O228	Geraardsbergen (1) (097)
BE O004	Oostrozebeke (*Oostrosebeke) (214)	BE O228	Geraardsbergen (2) (098)
BE O007	Wontergem ((327)	BE O232	Galmaarden (095)
BE O014	Deinze (059)	BE O238	Sint-Kwintens-Lennik (*St.Quintens Lennik) (262)
BE O018	Nazareth (192)	BE O239	Gooik (*Goyk) (108)
BE O021	Zevergem (*Seevergem) (247)	BE O252	Drogenbos (*Droogenbosch) (070)
BE O027	Landskouter (*Landscauter) (161)	BE O265	Ronse (237)
BE O030	Oosterzele (212)	BE O276	Heikruis (*Hei-Kruis) (125)
BE O049	Vlierzele (303)	BE O281	Edingen (075)
BE O061	Aalst (002)	BE O286	Halle (114)
BE O068	Opwijk (216)	BE P010	Vilvoorde (300)
BE O069	Merchtem (124)	BE P021	Tildonk (*Thieldonck) (279)
		BE P025	Aarschot (1) (004)

BE P025	Aarschot (2) (005)	BE P171	Landen (160)
BE P026	Werchter (316)	BE P176	Sint-Truiden (263)
BE P041	Diest (063)	BE P198	Sint-Genesius-Rode (254)
BE P050	Herk-de-Stad (*Herck de Stad) (130)	BE Q002	Hasselt (118)
BE P066a	Etterbeek (090)	BE Q003	Genk (*Genck) (101)
BE P073	Erps-Kwerps (*Erps- Querbs) (087)	BE Q012	Rekem (*Reekheim) (230)
BE P088	Leuven (166)	BE Q071	Diepenbeek (062)
BE P093	Sint-Joris-Winge (257)	BE Q083	Bilzen (*Bilsen) (032)
BE P094	Lubbeek (176)	BE Q156	Borgloon (036)
BE P099	Glabbeek (105)	BE Q162	Tongeren (284)
BE P102	Boutersem (*Bautersem) (021)	BE Q178	Val-Meer (*Fall- Mheer) (094)
BE P112	Zoutleeuw (*Zout- Leeuw) (345)	BE Q199	Moelingen (*Moulingen) (190)
BE P128	Duisburg (074)	BE Q249 – N'2,5	Aubel (017)
BE P130	Sint-Joris-Weert (256)		
BE P133	Overijse (*Overyssche) (221)		
BE P145	Tienen (*Thienen) (281)		
			Duitse Gemeenschap
		BE Q279 – O'2,2	Baelen (020)
		BE Q284 – O'3,2	Eupen (091)

5.3.3. Cahiers voor plaatsen in Frankrijk (Frans-Vlaanderen, Département du Nord)

FR b010	Looberghe (Loberge) (175)	FR N013	Hondschoote (Hondschote) (137)
FR b019	Lederzeele (Lederzele) (163)	FR N053	Wormhoudt (Wormhout) (328)
FR H057	Zevécote (Zevékote) (340)	FR N097	Cassel (Kassel) (047)
FR H074	Dunkerque (*Duinkerken) (073)	FR N100	Oxelaëre (Okselare) (222)
FR N004	Bierne (Bieren) (031)	FR N110	Flêtre (Vleteren) (301)
FR N005	Bergues (Sint- Winoksbergen) (*Berg Ste Winox) (028)	FR N112	Berthen (Berten) (029)
		FR N155	Hazebrouck (1) (Hazebroek) (119)
		FR N155	Hazebrouck (2) (Hazebroek) (120)

FR N162	Bailleul (1) (Belle) (025)	FR N162	Bailleul (2) (Belle) (026)
---------	-------------------------------	---------	-------------------------------

5.3.4. Cahiers voor plaatsen in Duitsland en Luxemburg

DE I'4,5	Erkelenz (086)	DE G'9,19	Solingen (266)
DE A'3,6	Goch (106)	DE H'3,18	Karken (*HEINSBERG) (121)
DE A'4,7	Uedem (1) (290)	DE H'5,3	Giesenkirchen (ook voor Odenkirchen, H'5,5) (204)
DE A'4,7	Uedem (2) (291)	DE H'6,15	Hemmerde (*C'13,3) (129)
DE B'5,4	Sonsbeck (267)	DE H'6,2	Grevenbroich (110)
DE B'4,5	Kevelaer (152)	DE H'8,13	Reusrath (235)
DE B'5,1	Xanten (332)	DE I'10,7	Olpe (209)
DE B'6,1	Wesel (318)	DE I'12,8	Gummersbach (113)
DE B'6,4	Büderich (045)	DE I'2,12	Waldfeucht (312)
DE C'4,5	Geldern (099)	DE I'3,12	Waldenrath (311)
DE C'7,2	Dinslaken (065)	DE K'10,9	Overath (*SIEGBURG 2) (251)
DE D'4,4	Straelen (276)	DE K'2,3	Gangelt (096)
DE D'6,15	Rayen bei Moers (*Reyen bei Mörs) (232)	DE K'4,1	Würm (bei Lindern) (330)
DE D'7,10	Duisburg (075)	DE K'4,2	Linnich (170)
DE D'8,10	Mülheim a/d Ruhr (191)	DE K'5,13	Jülich (145)
DE D'9,7	Steele a/d Ruhr (270)	DE K'6,7	Bergheim (*QUADRATH) (228)
DE E'5,1	Wachtendonk (308)	DE K'8,5	Köln (geldt ook voor Düren) (Keulen en Düren) (151)
DE E'5,8	Kempfen (-Krefeld) (149)	DE L'11,13	Ruppichterath (243)
DE E'6,4	Uerdingen (292)	DE L'3,4	Herzogenrath (133)
DE E'6,6	Krefeld (*Crefeld) (054)	DE M'10,3	Siegburg (250)
DE E'9,12	Werden (317)	DE M'3,10	Aachen (001)
DE F'4,1	Kaldenkirchen (147)	DE M'4,5	Stolberg (275)
DE F'6,5	Willich (325)	DE M'5,12	Düren (zie Köln) (151)
DE F'7,7	Kaiserswerth (146)	DE M'7,8	Lechenich (162)
DE F'9,11	Elberfeld (083)	DE N'5,14	Nideggen (198)
DE G'10,7	Lüttringhausen (177)		
DE G'10,8	Lennepe (165)		
DE G'7,14	Neuss (196)		
DE G'7,4	Düsseldorf (076)		

DE Q'12,17 Isenburg (144) DE Y'6,7 Trier (286)
 DE Q'6,7 Blankenheim (033) DE z 5,11 Rees (231)
 DE y 3,2 Keeken (*Keken) (148) LU Y'4,08 Waldbillig (310)
 DE y 4,4 Emmerich (084)

Literatuurlijst

- Bureau van de Centrale commissie voor onderzoek van het Nederlandse Volkseigen te Amsterdam en het Nedersaksisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen** (1962). *Systematisch en alfabetische register van plaatsnamen voor Nederland, de Nederlands-sprekende delen van België en Noord Frankrijk en het noordwesten der Duitse Bondsrepubliek*. Amsterdam-Antwerpen.
- Belemans, R.** (red.) (2015). *Pieter Willems (1840-1898) Leven en werk van een veelzijdige Leuenaar*. Salsa!-cahier 13. Leuven: Stadsarchief.
- Brok, H.** (1989). 'De dialectologische nalatenschap van P.H.G. Willems.' In Goossens, J., e.a. (red.), *Honderd jaar enquête Willems*, pp. 53-73.
- De Ceuleneer, A.** (1909). 'Pieter Willems zijn leven en zijne werken.' *Jaarboek der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 23: 213-337.
- De la Haye, R.** (2015). 'Pieter Willems' jeugd en opleiding.' In Belemans, R. (red.), *Pieter Willems (1840-1898) Leven en werk van een veelzijdige Leuenaar*, pp. 13-26.
- De Schutter, G.** (1989). 'Presentatieve constructies in het Nederlands. Een vergelijking van RND en materiaal-Willems.' In Goossens, J., e.a. (red.), *Honderd jaar enquête Willems*, pp. 83-94.
- De Schutter, G.** (2000). 'De gerundium- en participiumvorm op /s/, een relict in het Nederlands.' In De Tier, V., Devos, M. & Van Keymeulen, J., *Nochtans was scherp van zin – Huldealbum Hugo Ryckeboer*, pp. 167-178.
- De Schutter, G.** (red.) (2011). *Jaarboek van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Gent: KANTL.
- De Schutter, G.** (2015). 'Een korte rondleiding in het dialectmateriaal van Pieter Willems.' In Belemans, R. (red.), *Pieter Willems (1840-1898) Leven en werk van een veelzijdige Leuenaar*, pp. 85-92.
- De Vaan, M.** (2008). 'De ə-naklank in het Limburgs: Verspreiding, fonetiek, verklaring.' *Jaarboek van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde*, 10: 61-80.
- Devos, M.** (1989). 'Het materiaal Willems als bron voor woordgeografisch onderzoek.' In Goossens, J., e.a. (red.), *Honderd jaar enquête Willems*, pp. 119-132.
- Goemans, L.** (1936-1954). *Leuensch Taaleigen deel I (1936) – deel II (1954)*. Gent: KANTL.

- Goossens, J.** (1989). 'Pieter Willems en zijn dialectenquête.' In Goossens, J., e.a. (red.), *Honderd jaar enquête Willems*, pp. 5-15.
- Goossens, J.** (1988). 'Schets van de meervoudsvorming der substantieven in de Nederlandse dialecten.' *Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde*, 48.
- Goossens, J.** (1996). 'Een geïsoleerd voornaamwoord: Limburgs doe, dich, dijn.' *Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde*, 88.
- Goossens, J., Taeldeman, J. & Weijnen, A.A.** (red.) (1989). *Honderd jaar enquête Willems* (Themanummer 2 van het tijdschrift *Taal en Tongval*).
- Papy, J.** (2015). 'Professor Pieter Willems: Leuvens classicus en academicus.' In Belemans, R. (red.), *Pieter Willems (1840-1898) Leven en werk van een veelzijdige Leuvenaar*, pp. 37-44.
- Ryckeboer, H.** (1989). 'De enquête Willems in Frans-Vlaanderen.' In Goossens, J., e.a. (red.), *Honderd jaar enquête Willems*, pp. 108-118.
- Taeldeman, J.** (1989). 'De waarde van het materiaal-Willems voor fonologisch onderzoek: een proeve.' In Goossens, J., e.a. (red.), *Honderd jaar enquête Willems*, pp. 29-52.
- Taeldeman, J.** (2011). 'De vorming van het "zwakke" preteritum in de zuidelijke Nederlandse dialecten: een tentatieve benadering van twee aspecten.' *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 121: 183-204.
- Vanacker, V.F.** (1989). 'Een syntaktische verkenning in het materiaal P. Willems.' In Goossens, J., e.a. (red.), *Honderd jaar enquête Willems*, pp. 95-107.
- Van Biervliet, L.** (2018). 'Negentiende-eeuwse Vlaamse contacten over de Frans-Belgische staatsgrens heen.' *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 128: 61-82.
- Vandeweghe, W.** (2015). 'De externe geschiedenis van het materiaal-Willems bij de KANTL.' In Belemans, R. (red.), *Pieter Willems (1840-1898) Leven en werk van een veelzijdige Leuvenaar*, pp. 93-98.
- Weijnen, A.A.** (1989). 'De invloed van P. Willems op de Nederlandse dialectologie.' In Goossens, J., e.a. (red.), *Honderd jaar enquête Willems*, pp. 16-28.

De herinnering van de Limburgse bloemenpracht. Een reconstructie van de *mémoire du contexte* van Lambrecht Lambrechts' heidegedichten (1901-1924)

Aurélie Lemmens

Samenvatting

Dit artikel bestudeert de evolutie van een terugkerend symbool in het oeuvre van de Vlaamse dichter Lambrecht Lambrechts (1865-1932), het Limburgse heidebloempje. Afgezien van Lambrechts' Limburgse afkomst, lijken zijn drie gepubliceerde heidegedichten (1909, 1913, 1924) op inhoudelijk vlak niet te verwijzen naar eenzelfde situatie. Een tekstgenetische benadering van het geselecteerde corpus, in navolging van Pierre-Marc de Biasi (1996), Daniel Ferrer (2004, 2011) en Dirk Van Hulle (2007, 2011), stelt ons echter in staat om de *mémoire du contexte* van het heidebloempje aan te wakkeren en het hermeneutische potentieel ervan te analyseren. Na het in kaart brengen van het genetische dossier, stelt dit artikel een chronologische analyse voor waaruit blijkt dat het heidebloempje een geslaagd symbool was voor het omkaderen van persoonlijk verlies.

Abstract

This article studies the evolution of a recurrent symbol in the oeuvre of the Flemish poet Lambrecht Lambrechts (1865-1932), the Limburg heather flower. Apart from Lambrechts' Limburg origins, the three published heather flower poems (1909, 1913, 1924), at first glance, do not seem to refer to a single situation. However, a text-genetic approach to the selected corpus, following Pierre-Marc de Biasi (1996), Daniel Ferrer (2004, 2011) and Dirk Van Hulle (2007, 2011), allows us to ignite the *mémoire du contexte* of the heather flowers and to analyse their hermeneutic potential. After mapping the genetic file, this article proposes a chronological analysis to demonstrate that the heather flower was a successful symbol to frame personal loss.

1. INLEIDING – LAMBRECHT LAMBRECHTS EN DE LIMBURGSE HEIDEBLOEMPJES

1.1. LAMBERT-RENIER LAMBRECHTS (1865-1932)¹

Lambrecht Lambrechts werd geboren als Lambert-Renier Lambrechts op 24 september 1865 in ‘Het schoone Hoeselt.’² Reeds op jonge leeftijd werd hij door zijn vader Willem-Hendrik aangemoedigd om zijn opmerkelijke schrijftalent verder te ontwikkelen (Michiels, 1982, p. 13). Na zijn literaire, taalkundige en muzikale studies in, respectievelijk, Tongeren, Brugge en Luik tussen 1884 en 1887 zou Lambrechts zich ontplooiën tot een succesvol auteur van volksliederen- en poëziebundels, heimatnovellen en -romans, lyrische toneelstukken en literair-volkskundige studies. In zijn uitgebreide oeuvre kent Lambrechts een centrale plaats toe aan de exploratie en verheerlijking van het ‘volks cultuurgoed’ (Michiels, 1982, p. 2). Tegen het einde van de negentiende eeuw, na een decennium te hebben doorgebracht in prominente literaire kringen, stond Lambrechts dan ook bekend om zijn typerende combinatie van Vlaams idealisme en romantische fijngevoeligheid. Lambrechts won verder aan naambekendheid, zowel bij het professionele als bredere publiek, door zijn bijdragen aan het muziekmaandblad *Muziekwarande* (1922-1931) en de talloze zang- en muziekvoordrachten die hij samen met zijn echtgenote Maria Vanden Doorne, ‘een ware pianovirtuoze’, organiseerde in binnen- en buitenland (Michiels, 1982, p. 86). Tussen 1890 en 1930 verwierf Lambrechts een belangrijke positie in zowel het Vlaamse literair-culturele landschap als het Europese muziekleven (Michiels, 1982, p. 2). Ondanks deze decennialange periode van ‘ongeëvenaarde roem’ is de studie van het leven en oeuvre van deze ‘Hoeseltse schrijver-dichter-volkskundige en zoveel meer’ tot op

¹ In Lambrechts’ bewaarde notities uit de jaren 1901 vinden we een leuze die hij toeschrijft aan een zekere ‘Directeur Allegaert’ uit Ronse: ‘Draag uw gedichten altijd aan iemand op, dan zijt ge verplicht ze te verzorgen’ (geciteerd in Michiels, 1968, p. 4). Net als Lambrechts, tevens mijn verwant, zou ook ik dit advies van dhr. Allegaert graag ter harte nemen door mijn artikel op te dragen aan de Lambrechts-kant van mijn familie. Specifiek draag ik deze bijdrage op aan Guy Lambrechts (1937), Piet Lambrechts (1941-1990) en Blanche Lambrechts (1944-2013) in wie ik de charismatische persoonlijkheid, brede artistieke en pedagogische talenten van Lambrecht Lambrechts steeds meer weet te herkennen. Deze bijdrage kreeg ook mede vorm door de communicatie met prof. dr. Olga Beloborodova (UA, Centre for Manuscript Genetics), Marc Gonissen (voorzitter van de Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep) en Johan Gerits (voorzitter van het Lambrecht Lambrechtsgenootschap). Bij dezen wil ik hen dan ook zeer hartelijk bedanken voor hun aanmoediging en opvattingen. Ook wil ik graag mijn dank betuigen aan de medewerkers van het Letterenhuis en de reviewers van mijn artikel.

² ‘Het schoone Hoeselt’ is de titel van een ongepubliceerd gedicht van Lambrecht Lambrechts. Het is terug te vinden in de *draft notebooks* (zie verder).

heden beperkt gebleven tot de biografische werken van dr. Constant Godelaine (1933) en Gerard Michiels (1968, 1982), aangevuld door de thematische sonnetanalyses van Jos Cuypers (1980) (Michiels, 1982, p. 2).³

1.2. DE LIMBURGSE HEIDEGEDICHTEN

Vader Willem-Hendrik motiveerde ‘zijn Lambrechtje’ niet alleen om zich te ontplooiën tot auteur, maar ook om zijn literair-muzikale talent aan te wenden om de artistieke waarde van zijn geboortestreek te benadrukken (Geurts, 1906, p. 4). De belangrijke focus die Lambrechts toekent aan de Vlaamse volkscultuur wordt dan ook veelal toegespitst op zijn eigen Limburgse afkomst. In zijn hele oeuvre brengt Lambrechts zijn geboortestreek in verband met de paarse heidebloempjes waar de regio nog steeds om bekendstaat. Lambrechts’ ‘beschouwing van de heide’, zo lezen we in zijn notities, heeft dan ook ‘een stille toon’ aan zijn poëzie gegeven (geciteerd in Michiels, 1968, p. 4).

1.2.1. Heidebloempjes in publicatie

Als we in de bibliografie van Gerard Michiels (1982, p. 288-408) op zoek gaan naar gepubliceerde heidegedichten, vinden we het heidebloempje voor het eerst terug in Lambrechts’ bundel *Mate en minne* uit 1909 onder de titel ‘Het heidebloemken’, omschreven als ‘proza-in-rijm’ (p. 300). Wanneer we de bibliografie verder volgen, duikt het heidebloempje voor een tweede keer op in 1913 onder de titel ‘Het Heidebloempje’ in de liederenbundel *De Vlaamsche Zanger* (p. 300). Het heidebloempje fungeert hier niet meer als proza-in-rijm, maar is het onderwerp geworden van een vaderlandslied. Het heidebloempje verschijnt een laatste keer in Lambrechts’ bibliografie in 1924 in de bundel *Kleine keuze. Onuitgegeven gedichten* (p. 305). Onder de titel ‘Het Heidebloemken’ vinden we hier een strofisch gedicht terug.

³ Deze omschrijving van Lambrechts werd gegeven door Marc Gonnissen, de voorzitter van de Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep. Ondanks het beperkte onderzoek naar het oeuvre van Lambrechts, heeft het Lambrecht Lambrechtsgenootschap onder het voorzitterschap van Johan Gerits tot doel ‘de Nederlandse taal-, muziek- en cultuurgemeenschap te dienen in navolging van zijn illustere voorganger Lambrecht Lambrechts, de schrijver die zijn volk leerde zingen’ <<https://www.terkommen.be/evenement/l-lambrechtsgenootschap-de-troonsafstand-22-23/>> [26 november 2024].

1.2.2. Heidebloempjes in de draft notebooks

Uit de bibliografie van Michiels kunnen we dus al opmaken dat het heidebloempje Lambrechts inderdaad ‘altijd even sterk geboeid’ heeft (geciteerd in Michiels, 1982, p. 231). Een inzage in de *draft notebooks* van Lambrechts toont echter aan dat de heidebloem nog meer in Lambrechts’ gedachten aanwezig was dan uit de bibliografie van zijn gepubliceerde werken blijkt. De bundels van aaneengekleefde ‘kladboeken’ in twintig reeksen, beginnende in 1901, bevatten enerzijds de kladversies van de drie uitgegeven heidegedichten. Anderzijds onthullen de *draft notebooks* ook heel wat heidegedichten die de *bon-à-tirer* niet haalden.⁴

1.3. VERDER VERLOOP

Het vervolg van deze bijdrage is gericht op het in kaart brengen van de evolutie die Lambrechts’ heidebloempje doormaakte in de eerste drie decennia van de twintigste eeuw, beginnend met een kladversie, te situeren tussen 1901 en 1906, en eindigend met de publicatie van ‘Het Heidebloemken’ in 1924. Om de ontwikkeling van dit symbool te traceren, zullen we gebruikmaken van een relatief jonge vorm van tekstanalyse, de *critique génétique*.⁵ We zullen, met andere woorden, het ‘immaterieel object’ (het schrijfproces) volgen en vastleggen door ‘een concrete analyse’ te maken van ‘de materiële sporen die dat proces heeft achtergelaten’ (Depmann, Ferrer & Groden, 2004, p. 11). Door voorbij de grenzen van de gepubliceerde versies te treden, door de kladversies en ongepubliceerde heidebloempjes bij de analyse te betrekken, zullen we een verwantschap ontdekken tussen drie publicaties die initieel, afgezien van het aanwezig heidebloempje zelf, zowel vormelijk als inhoudelijk maar weinig met elkaar gemeen lijken te hebben. Door Lambrechts’ corpus van heidegedichten te analyseren aan de hand van de populaire *critique génétique* trachten we met deze bijdrage ook meteen het potentieel van het bredere oeuvre van deze auteur opnieuw onder de aandacht te brengen.

⁴ Deze kladboeken van Lambrechts worden bewaard in het Letterenhuis te Antwerpen (zie bronnenlijst). Ze werden nog niet inhoudelijk ontsloten. Voor de meeste van deze reeksen zit de exacte datering verborgen achter de vergeelde tape die Lambrechts gebruikte om de aparte schriftjes aan elkaar te hechten. Breder genetisch onderzoek naar Lambrechts’ poëzie zou deze onduidelijkheid kunnen verhelpen.

⁵ De *critique génétique* is ontstaan op Franse bodem en neemt sinds de jaren 1970 een belangrijke positie in binnen de literatuurwetenschap. Belangrijke vertegenwoordigers van deze vorm van tekstanalyse worden in deze bijdrage vermeld en nagevolgd.

2. HET GENETISCHE DOSSIER VAN DE HEIDEBLOEMPJES

Voordat we kunnen overgaan tot de ‘concrete analyse’ van het creatieve proces van Lambrechts’ heidebloempje, zullen we eerst het geselecteerde genetische materiaal in kaart brengen (Depmann, Ferrer & Groden, 2004, p. 11). Daarna kunnen we de verschillende onderdelen van de drie tekstgenetische dossiers in de schematische weergave van Pierre-Marc de Biasi gieten, uit de *Typologie van Genetische Documentatie* (2004, p. 34-35). Deze chronologisch geordende weergave van de genetische dossiers geeft de verhoudingen tussen de verschillende versies weer en vormt de *genetic map*. Dit voltooit meteen de eerste stap van de tekstgenese (*genetische kritiek*), het in kaart brengen en beschrijven van het beschikbare genetische materiaal (*genetische*), waarna we zullen overgaan tot de analyse van hetzelfde materiaal (*kritiek*).

Het tekstgenetische dossier van ‘Het heidebloemken’ (1909) bestaat uit vier versies:

document	versie	beschrijving
‘heidebloemken’ schrift 1	hk.s1	Een manuscript van zeven pagina’s in zwarte pen waarin Lambrechts zelf verbeteringen aanbrengt in potlood en in rode pen. De zeven pagina’s zijn doorkruist met blauw potlood. Genummerd op de eerste pagina in de linkerbovenhoek in blauw potlood. De laatste pagina bevat de handtekening van Lambrechts. Te situeren tussen 1901 en 1906.
‘heidebloemken’ schrift 2	hk.s2	Een manuscript van twee pagina’s in zwarte pen waarin Lambrechts zelf verbeteringen aanbrengt in zwarte pen en opmerkingen schrijft in potlood. Beide pagina’s zijn doorstreept met zwarte pen (van linksboven tot rechtsonder). Te situeren <i>na</i> hk.s1, tussen 1901 en 1909.
‘heidebloemken’ schrift 3	hk.s3	Een manuscript van twee pagina’s in zwarte pen waarin Lambrechts zelf verbeteringen aanbrengt in potlood en in rode pen en opmerkingen schrijft in potlood. De pagina’s zijn doorkruist met blauw potlood. Genummerd op de eerste pagina in de linkerbovenhoek in blauw potlood. Te situeren <i>na</i> hk.s1 en hk.s2, tussen 1901 en 1909.
‘heidebloemken’ uitgave	hk.u	Publicatie van een strofisch gedicht omschreven als proza-in-rijm.

Tabel 1: *Het tekstgenetische dossier van ‘Het heidebloemken’ (1909).*

Het tekstgenetische dossier van ‘Het Heidebloempje’ (1913) bestaat uit twee versies:

document	versie	beschrijving
‘Heidebloempje’ schrift	Hj.s	Een manuscript van één pagina in zwarte pen waarin Lambrechts zelf in zwarte en rode pen aanwijzingen geeft in verband met de compositie. De pagina is doorkruist met potlood. Vermoedelijk te situeren in 1913.
‘Heidebloempje’ uitgave	Hj.u	Publicatie van twee pagina’s bladmuziek.

Tabel 2: *Het tekstgenetische dossier van ‘Het Heidebloempje’ (1913).*

Het tekstgenetische dossier van ‘Het Heidebloemken’ (1924) bestaat uit twee versies:

document	versie	beschrijving
‘Heidebloemken’ schrift	Hk.s	Een manuscript van twee pagina’s in zwarte pen waarin Lambrechts zelf in potlood verbeteringen aanbrengt en aanwijzingen geeft in verband met de compositie en de finale versie. Te situeren <i>na</i> hk.s1, hk.s2, hk.s3 en Hj.s, vermoedelijk in 1913.
‘Heidebloemken’ uitgave	Hk.u	Publicatie van een strofisch gedicht.

Tabel 3: *Het tekstgenetische dossier van ‘Het Heidebloemken’ (1924).*

De schematische indeling van de tekstgenetische dossiers (zie p. 42-43) dient kort beargumenteerd te worden.

In de kolom van ‘Het heidebloemken’ valt op dat we zowel hk.s1 als hk.s3 geassocieerd hebben als *definitief manuscript*, hoewel we hk.s1 in het tekstgenetische dossier als eerste versie beschouwen. De keuze betreffende hk.s1 werd, in de eerste plaats, gemaakt op basis van de nummering op het manuscript. Deze nummering lijkt na vervollediging van Lambrechts’ *draft notebook* systematisch aangebracht te zijn bij een deel van de gedichten. Bovendien is hk.s1 op de laatste pagina gesigneerd door Lambrechts, waardoor het, ten tweede, aannemelijk is dat het manuscript initieel toch bedoeld was voor publicatie en dat hier later van is afgeweken. Hk.s2 beschouwen we als een *predefinitief manuscript* omdat Lambrechts uitdrukkelijk aangeeft dat hij deze versie herwerkte, waarbij hij ook meteen verwijst naar hk.s3.

Hk.s3 en Hk.s bevatten beide een kanttekening van Lambrechts die duidelijk maakt dat de versies herwerkt zijn. Toch werden deze in het bovenstaande schema bij *finishing touches* geplaatst en niet bij de *voorbereiding op publicatie*. We maakten deze keuze omdat, zoals de analyse nog verder zal verdui-

delijken, er mogelijk nog een versie is (of was) die voorafgaat aan de *bon-à-tirer*. Hj.s werd op grond van eenzelfde vermoeden niet bij *voorbereiding op publicatie* geplaatst. Volgens biograaf Gerard Michiels was Lambrechts namelijk ‘bereid een liedtekst steeds en steeds weer te herwerken naar de verlangens van zijn componisten’ (Michiels, 1982, p. 153).

Verder valt nog op dat hk.u en Hj.u tweemaal vermeld worden: een eerste keer bij *eerste editie in boekvorm* en een tweede keer, tussen haakjes, bij *edities niet nagekeken door de auteur* en bij *laatste editie tijdens het leven van de auteur*. (Hk.u) verwijst naar *Kanteklaar: een onuitgegeven bundel* (1982), waarin ‘Het heidebloemken’ opnieuw, maar zonder enige wijziging, gepubliceerd werd. (Hj.u) verwijst naar de uitgave van ‘Het Heidebloempje’ in de latere versie van *De Vlaamsche Zanger* (1931). Ook in dit geval werden er geen wijzigingen aangebracht.

3. RÉVEILLER LA MÉMOIRE DU CONTEXTE

Afgezien van Lambrechts’ Limburgse afkomst zijn de drie gepubliceerde heidegedichten op inhoudelijk vlak verder niet direct te koppelen aan een eenduidige, biografische situatie. Een tekstgenetische benadering van het geselecteerde corpus van heidebloempjes stelt ons echter in staat om het te veranderen in ‘une véritable mémoire vive’ (Ferrer, 2011, p. 121).⁶ De volgende analyse is erop gericht om, zoals Daniel Ferrer het beschreef, de *mémoire du contexte* (het ‘geheugen van de context’) aan te wakkeren: door de ongepubliceerde en kladversies in beschouwing te nemen, zal de inhoudelijke verwantschap tussen de drie gepubliceerde versies aangewezen worden (2011, p. 109).⁷ Vooraf moet echter worden opgemerkt dat, zoals Ferrer ook aangeeft, het doel van deze analyse is ‘vise moins à réparer la blessure de l’arrachement du contexte, à suturer, à compléter, qu’à réactiver les contextes fossiles, à réveiller la mémoire qui y est inscrite’ (2011, p. 121).⁸

⁶ ‘Een echt levend geheugen’, mijn vertaling.

⁷ De vertaling van *mémoire du contexte* is overgenomen uit Van Hulle, 2007, p. 156.

⁸ ‘Het doel van de geneticus is niet zozeer om de wond te repareren die veroorzaakt is door het verlies van context, om te hechten, om te voltooiën, maar om fossiele contexten te reactiveren, om het geheugen dat erin is opgeslagen wakker te maken’, mijn vertaling.

STAGE	PHASE	OPERATIONAL FUNCTION	DOCUMENT TYPE	'Het heidebloemken'	'Het Heidebloempje'	'Het Heidebloemken'
provisional process	exploratory pre-initial exogenetics and endogenetics	<p>Orienting</p> <ul style="list-style-type: none"> pre-initial sources and recurrences of the idea 	<ul style="list-style-type: none"> Previously collected genetic material Workplans and unfinished compositions Notebooks, marginalia, documentation Previous project or idea notes 			
exploratory process		<p>Exploring</p> <ul style="list-style-type: none"> preproject formation 	<ul style="list-style-type: none"> Exploratory workplans Fragments of exploratory writing Updated notes on projects or ideas 			
<i>Initial limit of genetic zone known as the Rough Drafts of the work</i> →		<p>PRECOMPOSITIONAL PHASE</p> <p>Determination</p> <ul style="list-style-type: none"> of composition project <p>Conceiving</p> <p>Initial planning</p>	<ul style="list-style-type: none"> Initial planning notes Prelim' notes on information needed Initial drawings, sketches, schemata Initial workplans or scenarios General sketches, chronologies Grand overarching rough models Overarching workplan or scenario 			
preparatory process	initial exogenetic and endogenetic structuring	<p>Structuring</p> <ul style="list-style-type: none"> general structuring of the composition <p>Researching</p> <ul style="list-style-type: none"> composition specified 	<ul style="list-style-type: none"> Developed workplans and scenarios Notes on plot-handling, chronologies Lists, partial workplans, sketches Subcompositional rough models Reading notes and research notes Iconographic notes or remarks Topographical sketches and schemata Various documents, nonhandwritten letters 			
structuring process	endogenetic structuring					
<i>AVANT-TEXTE</i>						
research process	exogenetic scriptability					

<p>compositional process</p> <p><i>Final limit of the genetic zone known as the Rough Drafts of the work</i> →</p> <p>postcompositional process</p>	<p>COMPOSITIONAL PHASE</p> <p>Inclusion of research</p> <p>Textualizing</p> <p>Restructuring or structural reworks</p> <hr/> <p>endogenetic scriptability</p> <p>PREPUBLISHING PHASE</p> <p>endogenetic scriptability</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Opening and partial rough models • Basic compositional rough drafts • Reworkings of overacting scenario • Compositional plot-handling notes • Compositional schemata and sketches • Intermediate workplans and scenarios • Recapitulating summaries • Advanced compositional rough drafts • Corrected fair copies <hr/> <ul style="list-style-type: none"> • Predefinitive manuscript • Definitive manuscript • Handwritten copies of definitive manuscript <p>Finishing Touches</p> <hr/> <ul style="list-style-type: none"> • Corrected copyist's manuscript • Corrected copies or typescripts • Corrected proofs <p>Preparing for publication</p> <hr/> <p>Manufacturing Publishing</p> <p>New edition</p> <ul style="list-style-type: none"> • Notes on layout • Pre-first-edition publication (Press) • First edition in book form • From 2nd to next-to-last edition published in author's lifetime • Pirated editions • Last edition in author's lifetime • Handwritten corrections made to last edition in author's lifetime 	<p>hk.s2 hk.s1, hk.s3</p> <p>?</p> <p>hk.u</p> <p>(hk.u)</p>
<p>TEXT</p> <p>variant text</p>	<p>PUBLICATION PHASE</p> <p>textual endogenities and exogenities</p>	<p>PASS FOR PRESS / ALL SET FOR PRINTING*</p> <ul style="list-style-type: none"> • Corrected copyist's manuscript • Corrected copies or typescripts • Corrected proofs 	<p>Hj.s</p> <p>?</p> <p>Hj.u</p> <p>(Hj.u)</p>
<p>POSTTEXT</p>	<p>POSTPUBLICATION PHASE</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Editions not checked by the author 	<p>Hk.s</p> <p>?</p> <p>Hk.u</p>

Fig. 1: De typologie van *Genetische Documentatie* (De Biasi, 2004) met invulling van de drie tekstgenetische dossiers.

3.1. ‘HET HEIDEBLOEMKEN’ (1909): PROZA-IN-RIJM

3.1.1. hk.s1

Van ‘Het heidebloemken’ dat in 1909 gepubliceerd werd, zijn er drie kladversies terug te vinden die voorafgaan aan de uiteindelijke versie. De eerste en langste kladversie, hk.s1, bestaat uit ‘7x30 = 210 v[erzen]’, zoals Lambrechts aangeeft onderaan de laatste pagina van het manuscript.⁹ De analyse van deze versie is gericht op het identificeren van de elementen die de volgende versies, van hk.s2 tot Hk.u, met elkaar in verband brengen.

Hk.s1 vertelt het verhaal van een *zij* die door een niet-gespecificeerde ziekte steeds zwakker wordt en stervende is. Deze *zij* wordt door een mannelijk personage omschreven als een ‘engel’ en als zijn ‘liefste’ (139, 162). Het mannelijke personage wordt er door het vrouwelijke personage steeds opnieuw op uit gestuurd om heidebloempjes voor haar te gaan plukken bij wijze van troost, maar de Limburgse heide staat nog niet in bloei: ‘Inmiddels moest de man gaan zien, / Of nog geen bleeke purperblad / Op ’t barre veld ontbloesemd was. [...] Neen. Limburg was nog ^{dor, kaal,} roestig bruin’ (37-39, 45). Tijdens een latere zoektocht slaagt het mannelijke personage er toch in om bloemetjes te vinden – ‘Heel Limburg was één bloemenpracht’ (144) – waarna hij naar huis snelt om ze aan het vrouwelijke personage te geven:

De droom der roodgeklokte bloempjes
 Kwam streelend zoet teruggewolkt.
 “Visioen van troost!” getuigde zij, -
 Ofschoon zij nu zwakker, ~~zwakker~~ werd
 En soms zoo ~~dreef~~^{naar} aan ’t ijlen viel,
 Als werd zij reeds gewiegd
 In de armen van den dood. (115-119)

⁹ Om de duidelijkheid van de genetische analyse te bevorderen, kozen we ervoor om transcripties van de relevante kladversies toe te voegen aan dit artikel. In wat volgt zullen de transcripties de volgende conventies volgen: de veelvuldige doorhalingen en onderstrepingen van Lambrechts worden als dusdanig weergegeven. Om focus te behouden, werden alleen de toevoegingen die relevant zijn voor de analyse overgenomen. Deze toevoegingen worden steeds weergegeven met een kleinere tekengrootte. Toevoegingen die gemaakt werden tussen versregels door worden aangegeven met super- of subscript. Wat betreft de afwisseling van schrijfmateriaal zal het gebruik van rode pen worden aangegeven met een grijstint, terwijl het gebruik van potlood en zwarte pen beide weergegeven worden met een zwart lettertype. Deze afwisseling zal steeds aangegeven worden in de artikeltekst. Het genetische dossier (tabellen 1 tot en met 3) en de scans van de kladversies (figuren 2 tot en met 5) geven verder ook verduidelijking.

Het vrouwelijke personage zal de bloemetjes gedurende de rest van het gedicht vasthouden, omdat dit de vervulling van haar ‘eeuwig zoete wensch’ om ‘[h]aar vrome ziel’ te laten ontsluiten in ‘een rijke bloemtuin^{oase}’ het dichtst benadert (126-129):

Daar op de dekens, om haar heen,
De bloempjes zien, ze tegenlachen, gul,
Met beide handen in hun purper woelen
Hun teere takjes op haar harte drukken,
Ze trossig in haar lokken vlechten,
Ze hopend met haar lippen streelen, (120-125)

Kortom, deze ongepubliceerde, omvangrijke versie van ‘Het Heidebloemken’ vertelt een verhaal over het verlies van een zekere *zij*, omschreven als *engel* en *liefste*, en van de troost die het heidebloempje haar brengt.

3.1.2. hk.s2 / hk.s3 / hk.u

Bovenaan het manuscript van hk.s2 schrijft Lambrechts in potlood: ‘(Zie verder.)’ (zie Fig. 2). Wanneer we verder bladeren in zijn *draft notebook* komen we inderdaad een herwerkte versie tegen van ‘Het Heidebloemken,’ hk.s3 (zie Fig. 3). Rechts van de titel schreef en onderlijnde hij met potlood: ‘Bene,’ mogelijk naar het Italiaans voor *goed*.¹⁰ In deze twee kladversies is het aantal verzen sterk ingekort ten opzichte van hk.s1. Ook nemen hk.s2 en hk.s3 beide de vorm aan van de gepubliceerde versie, hk.u: ze bestaan uit zeven strofen van elk zes verzen. Het gebruik van hk.s1 als basis voor hk.s2, hk.s3 en hk.u kan aangetoond worden door middel van een microgenetische analyse van de verzen 12-13 en 45-46.

¹⁰ Lambrechts maakte een eerste Italiëreis in 1906 en een tweede in 1912 (Michiels, 1982, p. 276).

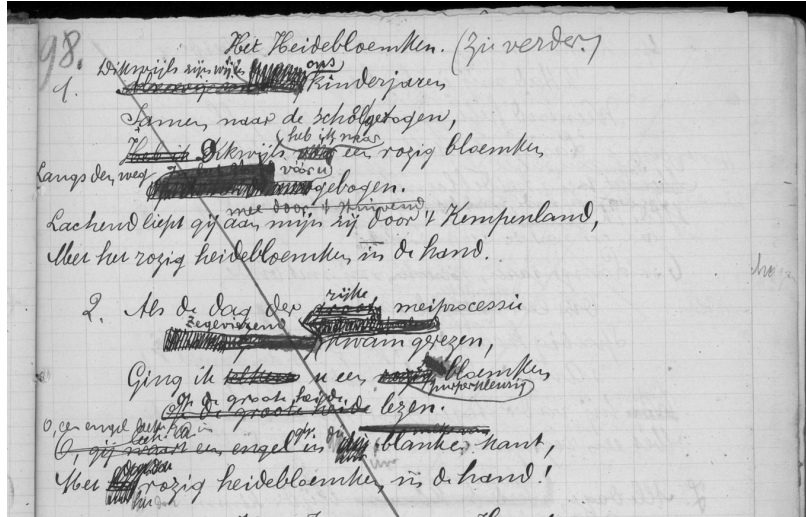

Fig. 2: hk.s2, het tweede kladschrift van 'Het heidebloemken' (1909) (AMVC-Letterenhuis, L162).¹¹

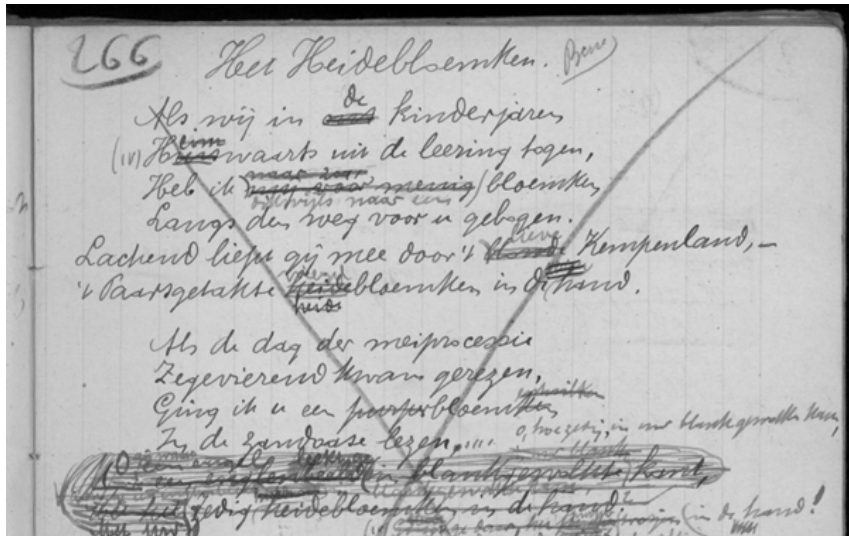

Fig. 3: hk.s3, het derde kladschrift van 'Het heidebloemken' (1909) (AMVC-Letterenhuis, L162).

¹¹ Veel dank aan de reviewers van deze bijdrage voor de suggestie om scans van de kladversies toe te voegen.

Zoals eerder al werd aangehaald, beschreef het mannelijke personage de *zij* als ‘een engel’ (139). In de verzen 12-13 van hk.s2 zien we dat die beschrijving behouden blijft:

O, een engel leek ~~O, gij waart een engel~~ in blanke kant,

Met ~~een~~ ^{het} rozig heidebloemken in de hand!

In hk.s3 lezen we dat Lambrechts initieel opnieuw voor diezelfde beschrijving kiest, maar er toch aan begint te twijfelen:

o, hoe zedig in uw blankgewolkte kant

~~O, gij waart een engel leekt ge~~

~~—een engelenbeeld (in blankgewolkte) kant,~~

Met ~~het~~ ^{Met uw} ~~Zedig heidebloemken in de hand~~ in de hand!

Wanneer ‘Het heidebloemken’ in 1909 gepubliceerd wordt, is er van deze beschrijving echter geen spoor meer:

O, hoe zedig, in uw witgewolkte kant,

Gleedt gij door het dorp, het tuiltjen in de hand!

Het vrouwelijke personage wordt in de eerste kladversie door het mannelijke personage niet alleen omschreven als een engel, maar ook als zijn ‘liefste’ (162). Deze beschrijving ondergaat eenzelfde evolutie in de verzen 45-46. In hk.s2 zien we dat de beschrijving behouden is:

Dan eerst, liefste, zal de ware liefde

zal de ware vreugd ~~Voor ons beide hier~~ beginnen!

In hk.s3 wordt de beschrijving al eens eerder gebruikt: ‘~~Heen~~ ^{gij/liefste} ~~zijt gij~~ ^{gereisd} naar ’t ~~eeuwig~~ vaderland’ (41). In vers 45 valt op dat er geen twijfel lijkt te zijn over het gebruik van deze beschrijving:

Daar eens, liefste, zal voor ons blijde zielen,

’t Ware liefdeheil beginnen.

Ergens tussen hk.s3 en de *bon-à-tirer* wordt er echter toch beslist om de beschrijving weg te laten. In de uitgegeven versie van ‘Het Heidebloemken’ lezen we namelijk:

Daar, nietwaar, zal voor ons beiden

’t Ware liefdeheil beginnen!

Door verzen 12-13 en verzen 45-46 van hk.s2, hk.s3 en hk.u met elkaar te vergelijken, wordt duidelijk dat Lambrechts steeds meer afstapt van het gebruik van de persoonlijke elementen die hun oorsprong vinden in hk.s1.

3.2. 'HET HEIDEBLOEMPJE' (1913): VAN PROZA-IN-RIJM TOT VADERLANDSLIED

Na de publicatie van 'Het heidebloemken' in *Mate en Minne* (1909) zou het niet lang duren voordat Lambrechts' gedachten hem weer tot bij zijn heidebloempjes zouden leiden. In 1913 werd namelijk opnieuw een heidegedicht uitgegeven. In het vierde deel van *De Vlaamsche Zanger* (1913), de eerste Lambrechts-bundel, vinden we 'Het Heidebloempje,' een patriottische liedtekst bestaande uit drie strofen en een refrein, getoonzet door de componist Emiel Smets.

Bij een eerste lezing van 'Het Heidebloempje' lijkt het noch inhoudelijk noch formeel verwant te zijn aan de ongepubliceerde en gepubliceerde versies van het proza-in-rijmgedicht 'Het heidebloemken' (1909). In de *draft notebook* van Lambrechts vinden we echter een kladversie, Hj.s, vermoedelijk van 1913, waarin we tekstuele en inhoudelijke resonanties van hk.u kunnen terugvinden (zie Fig. 4).

Om deze resonanties aan te tonen, zullen we opnieuw vanuit een microgenetisch perspectief te werk gaan. De tweede strofe van Hj.s leest als volgt:

2. Mijn arme zus, een teeder spruitje,
werd in een Luikschen tuin verplant.
Zij stierf: zij moest de mildheid derven
Van 't goede, mulle moederzand. R.

In deze strofe laat Lambrechts het heidebloempje spreken over het verlies van een 'zij', in dit geval van de 'arme zus' van het heidebloempje, wat doet denken aan het verhaal dat Lambrechts vertelt in de verschillende versies van 'Het heidebloemken'. De tweede strofe van Hj.u toont twee interessante aanpassingen:

- Mijn bloeiend zusje, een teeder spruitje,
Werd in een Luikschen tuin verplant.
Het stierf: het moest de mildheid derven
Van 't goede, mulle moederland.

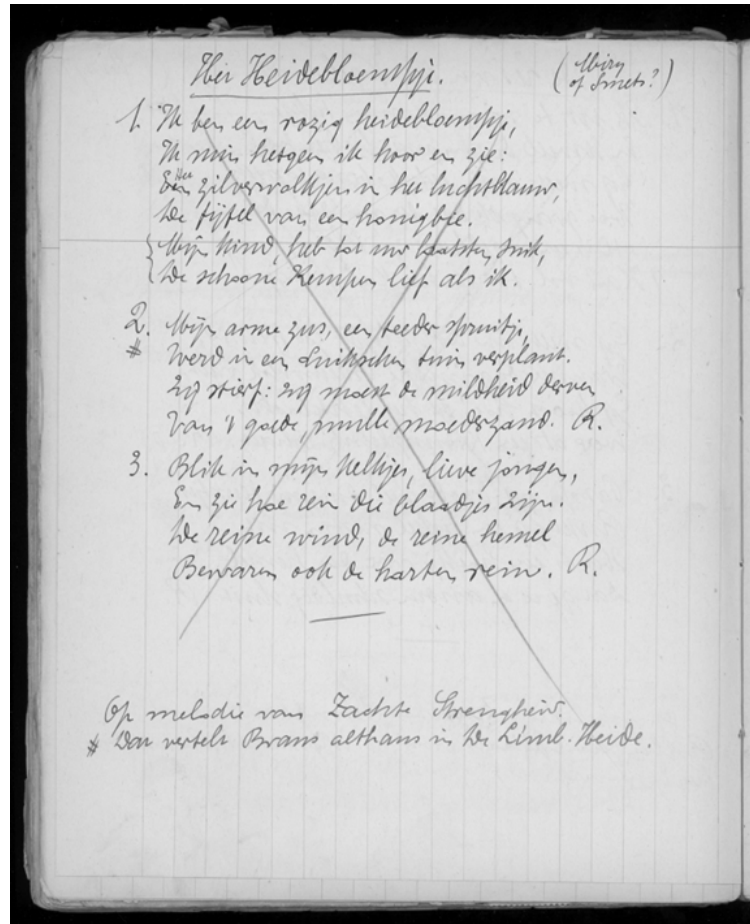

Fig. 4: HJ.s, kladschrift van 'Het Heidebloempje' (1913)
(AMVC-Letterenhuis, L162).

In deze herwerkte strofe zien we dat Lambrechts 'arme', een adjectief eerder geassocieerd met een menselijk subject, vervangt door 'bloeiend', een adjectief eerder geassocieerd met planten. Ook valt op dat Lambrechts het gebruik van 'zij' vervangt door 'het.' Net zoals in hk.u merken we op dat mogelijk persoonlijke elementen die aanwezig waren in de kladversie eruit gefilterd werden voor publicatie. Een analyse van deze kladversie kan mogelijk ook aantonen dat Lambrechts het verhaal van 'Het heidebloemken' verder uitdenkt. Als we het sprekende heidebloempje ook als vrouwelijk interpreteren, wat ondersteund wordt door het gebruik van 'moederzand' in HJ.s en 'moederland' in HJ.u, gaat het hier mogelijk om het vrouwelijke personage dat komt te overlijden in hk.s1: ze houdt nu niet langer de heidebloempjes 'in

haar hand', in 'haar lokken', 'op haar harte', maar is na haar overlijden begraven in de Limburgse Kempen en er dus letterlijk mee 'vergroeid' (120-125). Ze spreekt nu in troostende woorden tegen een 'lieve jongen', mogelijk het mannelijke personage dat haar komt bezoeken (13). Op deze manier brengt Lambrechts de 'eeuwig zoete wensch' om '[h]aar vrome ziel' te laten ontsluiten in 'een rijke bloemtuin^{oase}' in vervulling (126-129).

3.3. 'HET HEIDEBLOEMKEN' (1924): VAN VADERLANDSLIED TOT STROFISCH GEDICHT

Door de kladversies en de ongepubliceerde heidebloempjes te onderzoeken, kunnen we dus in eerste instantie een verband leggen tussen Lambrechts' gepubliceerde versies van 1909 en 1913. Aan de hand van dit verband en een verdere tekstgenetische benadering kunnen we, in tweede instantie, tot een beter begrip komen van de betekenis van de laatst gepubliceerde versie, 'Het Heidebloemken' uit *Kleine keuze. Onuitgegeven gedichten* uit 1924.¹²

De persoonlijke elementen die Lambrechts nog wel in de gepubliceerde versies van het proza-in-rijm en het vaderlandslied aanbracht, en die beide met elkaar verbonden, zijn in de gepubliceerde versie van 'Het Heidebloemken' (1924) niet meer terug te vinden. Op het eerste gezicht lijken de twee gepubliceerde strofen van Hk.u niet eens meer het thema van verlies en afscheid te bevatten. Wanneer we ons zouden beperken tot de gepubliceerde versie, zouden we kunnen stellen dat dit gedicht, op het centraal stellen van het heidebloempje na, weinig tot niks te maken heeft met de andere gepubliceerde en kladversies. Wanneer we de kladversie van dit gedicht, Hk.s, wel in beschouwing nemen, wordt het echter mogelijk om dit heidebloempje toch te verbinden aan de andere versies en aan eenzelfde gebeurtenis, of in ieder geval eenzelfde sentiment (zie Fig. 5).

¹² Bovenaan Hk.s vinden we enkele opmerkingen van Lambrechts in potlood. Net onder de titel schrijft hij tussen haakjes: '(Goed voor Kinderlied)'. Net boven de titel schrijft hij ook tussen haakjes: '(Voor Boury)'. Rechts van de titel schrijft hij, in zwarte pen: 'Wambach'. We kunnen aannemen dat het Lambrechts' bedoeling was om 'Het Heidebloemken' op muziek te laten zetten door componist Émile Wambach en in te zenden voor de Karel Bouryprijs, een literatuurprijs voor onuitgegeven Vlaamse kinder- en volksliederen. Er is echter geen bewijs dat dit effectief gebeurde, ook al won Lambrechts op 16 juni 1920 de Karel Bouryprijs onder het pseudoniem van zijn echtgenote, Maria Vanden Doorne, en zond hij in 1933 nieuwe liederen in.

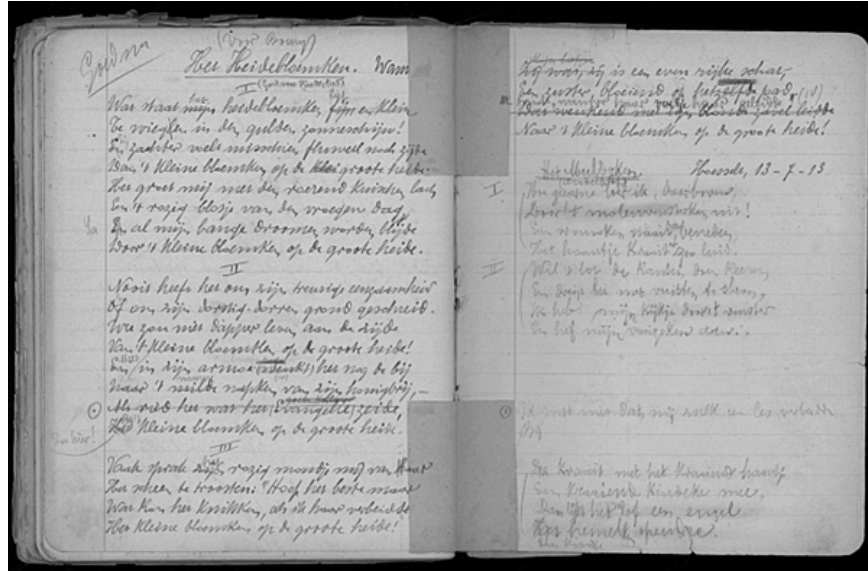

Fig. 5: Hk.s, kladschrift van 'Het Heidebloemken' (1924)
(AMVC-Letterenhuis, L162).

In de kladversie van het 'Het Heidebloemken' kunnen we drie strofen van elk acht verzen van elkaar onderscheiden. Op enkele tekstuele veranderingen na, komen de eerste twee strofen overeen met de twee gepubliceerde strofen in *Kleine keuze*. De derde strofe die op Hk.s terug te vinden is, werd niet uitgegeven. In de kantlijn onder de tweede strofe valt op dat Lambrechts in potlood een opmerking noteerde: hij schreef en onderlijnde 'Tot hier!' Bovenaan de pagina, links van de titel, schreef en onderlijnde Lambrechts, ook in potlood: 'Goed nu'. Uit deze opmerkingen kunnen we afleiden dat 'Het Heidebloemken' in twee strofen uitgegeven mocht worden (in combinatie met de andere tekstuele veranderingen die hij eveneens in potlood aanbracht). De strofe die de *bon-à-tirer* niet haalde, leest als volgt:

III

Vaak sprak ~~zijn~~^{het} rozig mondje mij van haar
 Het scheen te troosten: "Hoop het beste maar
 Wat kon het knikken, als ik haar verbeidde
 Het kleine bloemken op de groote heide!
 Zij was, ~~Mijn liefjen~~ zij is een even rijke schat,
 Een zuster bloeiend op hetzelfde pad.
 Smolt wanneer haar voetje haar geleidde ^(iv)

Dat wenkend met zijn blonde zavel leidde
Naar 't kleine bloemken op de groote heide!

Net als in 'Het Heidebloempje' omschrijft Lambrechts het bloempje in deze strofe als een troostende instantie voor de focalisator die te maken heeft met het verlies van een vrouwelijk persoon: het heidebloempje spreekt op troostende wijze 'van haar' (17). De verwantschap wordt versterkt door het gebruik van beschrijvingen die vergelijkbaar zijn met die uit hk.s1: 'liefjen' (21) herinnert aan 'liefste' (162), 'zuster' en 'bloeiend' (22) herinneren aan 'zus' en 'bloeiend' uit Hj.s en Hj.u (7).

Er valt ook nog een tweede verschuiving op te merken. In Hj.u is het heidebloempje het *subject* van de focalisatie: 'Ik ben een schamel heidebloempje' (1), dat troost verschaft aan de 'lieve jongen' (13). In Hk.u wordt het heidebloempje echter het *object* van de focalisatie: 'Wat staat ons bloemken daar weer lief en klein' (1), dat troost verschaft aan het subject. Wanneer we Hj.u en Hk.u vergelijken, lijken ze hetzelfde verhaal te vertellen, hetzelfde moment te omschrijven, maar dan vanuit twee verschillende perspectieven.

De analyse van de derde strofe toont aan dat, net als in hk.s1, hk.s2, hk.s3 en Hj.s, de mogelijk persoonlijke elementen vlak voor publicatie nog weggelaten werden. De persoonlijke derde strofe lijkt in de gepubliceerde versie vervangen te zijn door het opschrift 'Uit de Kempen', waarvan nog geen spoor te vinden is in de kladversie, om, mogelijk, toch een link met de andere gepubliceerde heidebloempjes te behouden, om toch een bepaalde 'herinnering' vast te leggen in publicatie (Absillis & Van Hulle, 1983, p. 1).

3.4. EEN LIMBURGS VOLKSLIED: HET HEIDEBLOEMPJE EN HAAR MOEDERLAND

In de voorgaande analyse hebben we de verschillende kladversies en gepubliceerde versies van Lambrechts' heidegedichten met elkaar in verband gebracht door middel van uitgewiste, (mogelijk) persoonlijke elementen die, samen genomen, verwezen naar het verlies van een geliefde vrouw en naar de troostende werking van de Limburgse heide. De periode van drie decennia waarin Lambrechts zijn heidegedichten uitwerkte, valt niet alleen samen met het (potentiële) verlies van dierbaren, maar ook met toenemende politieke onrust die zou uitmonden in de Eerste Wereldoorlog. Het thema van verlies dat Lambrechts in hk.s1 tot Hk.u steeds combineerde met het heidebloempje, kan ook verwijzen naar de angst voor bezetting, voor verlies van het moederland.

Deze interpretatie komt logischerwijze het sterkst naar voren in het vaderlandslied ‘Het Heidebloempje’ (1913), maar er zijn ook echo’s van terug te vinden in de kladversies van hk.u en Hk.u. In hk.s1 valt het bijvoorbeeld op dat er verschillende malen ‘Limburgse’ wordt toegevoegd aan *heide* of *heidebloempje*: ‘het lopen over de ^{Limburgse} heide’ (12). Ook wordt er in hk.s1 steeds gewerkt met vaderlandslievende uitdrukkingen: de Limburgse Kempen zijn een ‘Gezegend oord’ (185).

Wanneer we het eerste vers van Hk.s en Hk.u aan een microgenetische analyse onderwerpen, valt er nog een interessante aanpassing op. Het eerste vers van Hk.s leest:

Wat staat ^{het} ~~mijn~~ heidebloemken, ^{lief} ~~fijn~~ en klein

In deze versie vervangt Lambrechts ‘mijn’ door ‘het’. Het eerste vers van Hk.u leest:

Wat staat ons bloemken daar weer lief en klein

Uiteindelijk koos Lambrechts ervoor om het heidebloempje te combineren met ‘ons’, waardoor het een verbindende waarde krijgt, herinnerend aan, onder meer, het bekende ‘Edelweiss’ van Richard Rodgers (1959).

Voordat zijn vaderlandslied ‘Het Heidebloempje’ (1913) gepubliceerd werd, bracht Lambrechts nog twee interessante wijzigingen aan die mogelijk geïnspireerd werden door de tijdgeest. In de eerste plaats merken we op dat Lambrechts in Hj.s gebruikmaakt van ‘moederzand’, verwijzend naar de zandbodem van de Limburgse Kempen (10). In Hj.u zien we echter dat deze provinciale verwijzing vervangen wordt door het eerder nationalistische ‘moederland’ (10).¹³ In de tweede plaats toont Hj.s aan dat Lambrechts, op het moment dat hij deze kladversie opstelde, nog twijfelde over het doel van het lied. In de rechterbovenhoek van het manuscript, rechts van de titel, geeft hij namelijk aan dat de keuze van componist nog niet gemaakt is: tussen haakjes schrijft hij in zwarte pen ‘(Miry of Smets?)’. Paul Miry stond bekend als schrijver van ‘pittige kinderliederen, waarvan verscheidene door den Belgischen Staat bekroond werden’ (Lambrechts in *De Vlaamsche Zanger*, 1913, p. xi). Lambrechts’ twijfel en mogelijke voorkeur om ‘Het Heidebloempje’ uit te geven als kinderlied spreekt ook uit de opmerking die onderaan het manuscript te zien is: in rode pen schrijft hij ‘Op melodie van Zachte Strengheid’. Hiermee verwijst hij naar een van zijn andere teksten die door Oscar

¹³ Graag dank ik de reviewers van mijn artikel voor dit inzicht.

Van Durme getoonzet werd in de vorm van een kinderlied. Uiteindelijk zou Lambrechts toch opteren voor Emiel Smets, zoals blijkt uit de gepubliceerde versie van ‘Het Heidebloempje’ in *De Vlaamsche Zanger* (p. 34). Andere vaderlandsliederen van Lambrechts werden ook getoonzet door Smets, waaronder ‘Het Schoonste Land’, een lied dat, volgens Lambrechts zelf, het ‘verdient [...] op de eerste bladzij te staan’ van *De Vlaamsche Zanger* (p. iv).

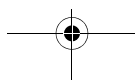
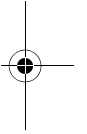
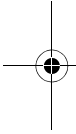
4. CONCLUSIE – TEKSTGENESE EN TROOSTENDE BLOEMENPRACT

Een tekstgenetische analyse van Lambrechts’ heidegedichten stelt ons in staat om de inhoudelijke betekenis van de gepubliceerde versies te verruimen, met als gevolg dat we ze met elkaar in verband kunnen brengen. We hebben, zoals Van Hulle het verwoordt, ‘het verleden’ van de heidebloempjes geopend en ‘het hermeneutisch potentieel’ van hun ‘transformaties’ geanalyseerd (2011, p. 277-278). Concluderend willen we echter opmerken dat het niet noodzakelijk zo is dat ‘Het heidebloemken’ (1909), ‘Het Heidebloempje’ (1913), en ‘Het Heidebloemken’ (1924) alle drie teruggaan op de allereerste, prozaïsche kladversie en op inhoudelijk vlak verwijzen naar eenzelfde gebeurtenis. Tekstgenetisch onderzoek is dan ook niet, zoals Van Hulle stelt, een ‘inperkende zoektocht [...] naar een oerversie’ noch naar ‘een of andere “authentieke” interpretatie van een tekst’ (2011, p. 277-278). Wel kunnen we met zekerheid stellen dat het heidebloempje tijdens de laatste drie decennia van Lambrechts’ leven voor hem een geslaagd symbool was voor het omkaderen van verlies en dat het Limburgse heidebloempje ook voor hemzelf een ‘visioen van troost’ vormde (hk.s1, 117).

Literatuurlijst

- Absillis, K. & Van Hulle, D.** (2016). “Vandaar mijn vele ratures”: over de geneses van *Het verdriet van België* (1983). *Spiegel der letteren*, 58/2: 279-309.
- Coune, M.** (1931). *De Vlaamsche Zanger, IVe deel. Eerste Lambrechts-bundel*. Heers: Jan Van Straelen-Coune.
- Cuypers, J.** (1980). *Lambrecht, Lambrechts (1865-1932): leven en werk, thematische analyse van zijn sonnetten*. Masterthesis. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven (KUL).
- De Biasi, P.-M.** (1996). ‘What is a Literary Draft? Toward a Functional Typology of Genetic Documentation’. *Yale French Studies*, 89: 26-58.

- De Biasi, P.-M.** (2004). 'Toward a Science of Literature: Manuscript Analysis and the Genesis of the Work.' In Deppman, J., Ferrer, D. & Groden, M. (red.), *Genetic Criticism. Texts and Avant-textes*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, pp. 36-68.
- Deppman, J., Ferrer, D. & Groden, M.** (2004). 'Introduction: A Genesis of French Genetic Criticism.' In Deppman, J., Ferrer, D. & Groden, M. (red.), *Genetic Criticism. Texts and Avant-textes*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, pp. 1-16.
- Ferrer, D.** (2011). *Logiques du brouillon. Modèles pour une critique génétique*. Parijs: Seuil.
- Geurts, J.** (1906). 'Een Limburgsche Kop', *Limburgsche Bijdragen*.
- Godelaine, C.** (1933). *Lambrecht Lambrechts*. Maaseik: Van Der Donck-Robyns.
- Lambrechts, L.** (1901-1924). *Kladboek – gedichten*. Antwerpen: Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis.
- Lambrechts, L.** (1924). *Kleine keuze. Onuitgegeven gedichten*. Tiel: Lannoo.
- Lambrechts, L.** (1982). *Kanteklaar. Een onuitgegeven bundel*, bewerkt door G.P. Michiels. Antwerpen: Stichting Mercator-Plantijn.
- Michiels, G.P.** (1968). *Lambrecht Lambrechts*. Maaseik: Jo Van Der Donck.
- Michiels, G.P.** (1982). *Lambrecht Lambrechts. Leven en werk, bibliografie*. Hoeselt: Roger Hellinx.
- Van Hulle, D.** (2007). *De Kladbewaarders. Willem Elschot achter de schermen*. Van-tilt.
- Van Hulle, D.** (2011). 'Metamorfe tekstgedaanten: een dossier over critique génétique'. *Spiegel der letteren*, 53/3: 275-279.

Met Snellaert in de Ardennen en de Pyreneeën

Op tocht met een Vlaams beweger

Ludo Stynen

Samenvatting

Ferdinand Augustijn Snellaert (1809-1872) had een drukke dokterspraktijk in een hoofdzakelijk arme Gentse buurt. Gedurende enkele decennia was hij betrokken bij of initiatiefnemer van vrijwel elke actie voor Vlaamse emancipatie. Hij was literatuurhistoricus, criticus en een verdienstelijk bezorger van Middelnederlandse literaire teksten. Twee keer schreef hij ook een reisrelaas. Deze bijdrage gaat in op de wijze waarop toerisme en de Vlaamse strijd daarin onlosmakelijk verbonden zijn.

Abstract

Ferdinand Augustijn Snellaert (1809-1872) ran a busy medical practice in a mainly poor Ghent quarter. For a few decades he initiated or was involved in almost every action for Flemish emancipation. He was a literary historian, critic, and he enjoyed a good reputation as an editor of Middle Dutch literary texts. He also published two travelogues. This article focuses on how tourism and Flemish emancipation are intertwined in these texts.

De Rijn was al heel vroeg een aantrekkelijke toeristische bestemming. Kanunnik Jan David (1801-1866) trok ieder jaar voor vele weken naar het buitenland, naar Oostenrijk of Scandinavië bijvoorbeeld, Jan Nolet de Brauwere van Steeland (1815-1888) naar Scandinavië, Constant Hansen (1833-1910) naar Duitsland en Denemarken, Hendrik Conscience (1812-1883) reisde naar Zwitserland, Pieter Frans van Kerckhoven (1818-1857) studeerde in Italië, Jules baron de Saint-Genois (1813-1867) reisde onder andere naar Engeland, Duitsland en Oostenrijk-Hongarije, Adriaan Bogaers (1795-1870) bezocht heel Europa.

Anders dan zijn vrienden en kennissen ging Ferdinand Snellaert nauwelijks op reis. Hij kende Nederland, waar hij tijdens het Verenigd Koninkrijk een opleiding tot militair arts had gevolgd en waar hij later nog congressen bijwoonde. Hij trok weleens naar de Ardennen, en een enkele keer reisde hij naar de Pyreneeën. Misschien had

hij vaker willen reizen, maar zijn verantwoordelijkheid als arts in een arme buurt hield hem in Gent. Het was voor hem een kwestie van prioriteiten. Toen hij werkte aan de voor hem toch erg belangrijke teksteditie van Jacob van Maerlants *Alexanders Geesten*, en het enige bewaarde manuscript van dat dertiende-eeuwse werk de Münchense *Hofbibliothek* niet mocht verlaten, wilde hij vanwege zijn drukke praktijk niet ingaan op het aanbod van zijn vriend minister Pierre de Decker (1812-1891) om ter plaatse de editie voor te bereiden.¹ Zijn uitstappen waren beperkt tot vergaderingen van de Académie Royale in Brussel en bijeenkomsten van Vlaamsgezinden in Antwerpen, Brussel en elders in het land. Zijn financiële armslag was overigens beperkt: hij had geen eigen huis, had twee zusters ten laste, veel patiënten die nauwelijks konden betalen voor zijn diensten, en hij gaf zijn geld liever uit aan boeken. Zijn bibliotheek was dan ook het enige (bijzonder) waardevolle in zijn materiële nalatenschap.

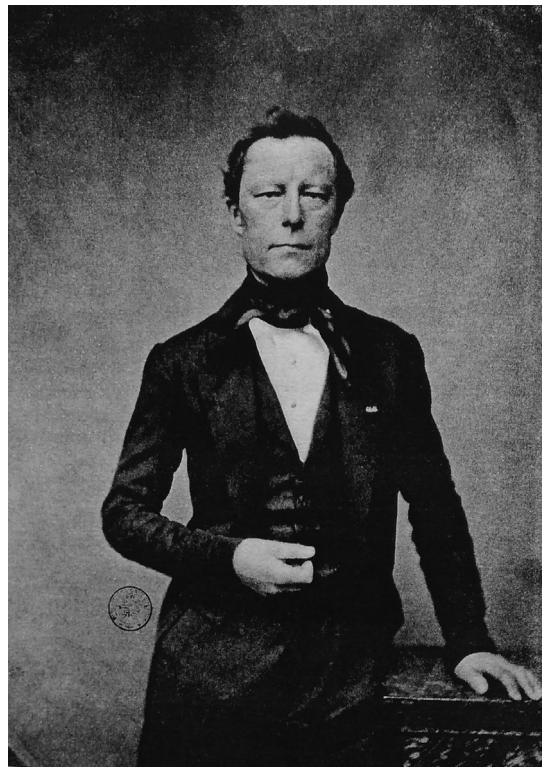

Fig. 1: *Ferdinand Augustijn Snellaert, 1850, Antwerpen, Letterenhuis.*

¹ Brieven van Snellaert aan De Vries, 27 juli en 3 november 1861; Snellaert, 1872, p. 9.

Snellaerts gedocumenteerde reiservaringen bleven beperkt tot één (tweeledige) reis in eigen land en één in het buitenland.² Net als veel van zijn tijdgenoten en latere reizigers als Max Rooses (1839-1914), Virginie Loveling (1836-1923), Anton Bergmann (1835-1874), Cyriel Buysse (1859-1932)³ en anderen beschreef hij zijn ervaringen en maakte hij die wereldkundig (Couttenier, 2003; Stynen, 2022). Zowel *Een paer dagen in Luik en in de Ardennen* als *Een loopje tot in de Pyreneeën* behandelen evenzeer de praktijk van het reizen als de toeristische aspecten van de bestemming. Natuurlijk waren alle reizigers getroffen door de wijze waarop het vreemde verschildte van het eigen Vlaamse, maar veel meer dan zijn collega's zette Snellaert de stap om vervolgens de Vlaamse agendapunten in de verf te zetten.

1. OP REIS IN DE NEGENTIENDE EEUW

In 1851 trok Snellaert naar Luik en de provincie Luxemburg. Aan het einde van dat decennium reisde hij naar de Pyreneeën. Reizen maakte in die dagen een hele omwenteling door. In de late achttiende eeuw waren er wel belangrijke verbeteringen aangebracht aan het wegennet, maar bij de Belgische onafhankelijkheid was reizen nog steeds een hachelijke en tijdrovende onderneming: een postkoets haalde niet meer dan vijf tot tien kilometer per uur en deed er dus een hele dag over om van Brussel naar Oostende te rijden. Bij felle regen of dooi was wegvervoer nagenoeg onmogelijk vanwege praktische of wettelijke bezwaren. Reizen per boot was comfortabeler, maar drie kilometer per uur was wel bijzonder traag.

De komst van de trein veranderde alles. Kort na 1830 werden al plannen gemaakt voor een Belgisch spoorwegennet en in de loop van de negentiende eeuw verdrongen de spoorwegen het wegtransport met snelle, regelmatige verbindingen tegen relatief lage tarieven. Interregionale en internationale verplaatsingen kwamen binnen het bereik van een steeds grotere groep, ook voor toeristische doeleinden (Van der Hertten, 2004, p. 13-14).

² In de nalatenschap (UBG, G015758/32) bevindt zich nog wel een ongedateerd kattebelletje (ca. 10 februari 1872), gericht aan een weleerwaarde vriend, waarin Snellaert bedankt voor de geneugheid bewezen tijdens zijn hachelijke ziekte. Bovenaan het blad staat 'Alicante', maar dat is niet de plaats van verzending, het is wellicht de aanduiding van de muskaatwijn die hij van die vriend ten geschenke kreeg.

³ Onlangs bezorgde A.M. Musschoot een editie van Buysse's *Herinneringen aan Amerika* (Borgerhoff & Lamberigts, 2024).

In 1830 beschikte België over 3250 kilometer verharde wegen die volgens de toenmalige gebruikers in goede staat verkeerden. Tien jaar later was het aantal verharde kilometers gestegen tot 4176 en in 1850 tot 6238. De spoorwegen hadden de nood aan nieuwe wegen niet doen afnemen, integendeel: het idee was dat alle gemeenten zouden worden aangesloten op het wegennet en alle regio's op de spoorwegen (Van der Hert, 2004, p. 176, 192, 195). Het concept van een nationaal netwerk van spoorlijnen bestond al in de winter van 1833, en de eerste sectie, van Brussel naar Mechelen, werd op 5 mei 1835 opengesteld. Al snel werd gekozen voor steviger materiaal dan aanvankelijk voorzien. In 1833 werd nog uitgegaan van locomotieven die reizigers met een snelheid van 18 à 22 kilometer per uur zouden vervoeren, uiteindelijk werd geopteerd voor krachtiger locomotieven die snelheden van 30 à 35 kilometer per uur haalden, en de afstand Brussel-Antwerpen werd gereden in 65 tot 90 minuten in plaats van de eerder geschatte twee uur. 'Buitenlandse waarnemers en ingenieurs kwamen naar België en waren opgetogen over de infrastructuur, de leiding en de tarieven van de Belgische spoorwegen, die in de jaren 1850-1870 bijzonder werden uitgebreid' (Van der Hert, 2004, p. 144, 312-318, 352). Het laag houden van de tarieven was onmiskenbaar een beleidsoptie van de overheid (Van der Hert, 2004, p. 371).

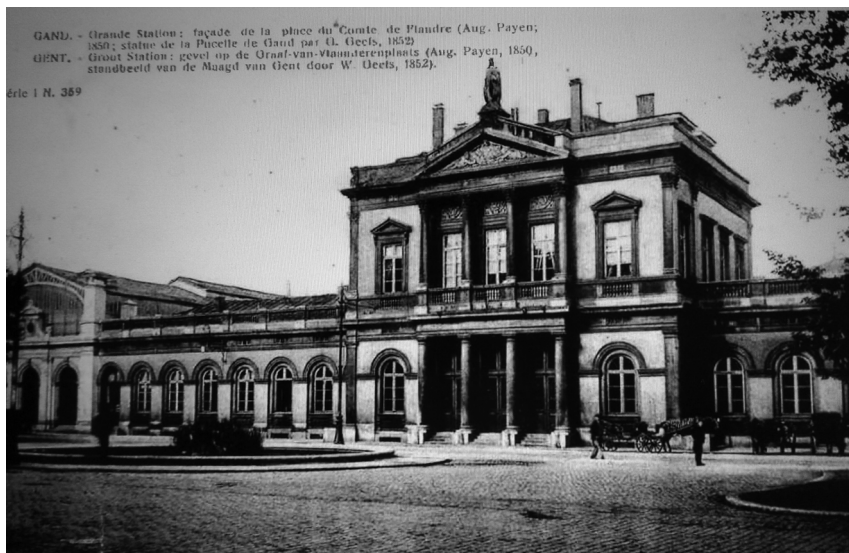

Fig. 2: Het Gentse Zuidstation. De figuur op het fronton werd ten onrechte de Maagd van Gent genoemd. Het is een allegorische voorstelling van Belgica (Rogge, 2016, p. 43-44).

Het succes van de spoorweg was zo spectaculair dat in 1837 op het traject Antwerpen-Brussel al geen diligences meer reden. In 1851, het jaar van Snellaerts tochten naar Luik en de Ardennen, waren 35 steden (of 20 procent van de bevolking) aangesloten op het spoorwegnet. De verdeling over het grondgebied was evenwel niet gelijk. Elf van die steden lagen in de provincie Henegouwen, zes in West-Vlaanderen, vijf in Oost-Vlaanderen, twee in Antwerpen, vier in Luik, twee in Limburg, één in Namen en geen enkele in Luxemburg (Van der Hertten, 2004, p. 323, 325). Om die steden te bedienen, lag er in 1851 al 933 kilometer spoorweg. Toen Snellaert in 1858 naar het zuiden van Frankrijk reisde, beschikte België over 1797 kilometer spoorweg (Van der Hertten, 2004, p. 493).

2. LUIK EN DE ARDENNEN

De titel *Een paer dagen in Luik en in de Ardennen* wekt de indruk dat de tekst één uitstap tot onderwerp heeft, maar in werkelijkheid is het een relaas van twee korte reisjes naar het Waalse landsgedeelte. Op 13 april 1851, Palmzondag, verlaat Snellaert Gent. Vertrekpunt is het Gentse Zuidstation, dat op dat ogenblik bijna in een nieuw kleedje steekt. In augustus 1845 had de gemeenteraad zijn fiat gegeven aan de overeenkomst tussen de stad en het ministerie van Openbare Werken voor de herinrichting van het veelgebruikte Zuidstation. Auguste Payen (1801-1877), met meer dan vijfentwintig stationsgebouwen de huisarchitect van de Spoorwegen, zorgde met een knipoog naar Palladio voor een groots ontwerp in neoclassicistische stijl. Het gebouw aan het Graaf van Vlaanderenplein werd op 27 mei 1852 ingehuldigd (Rogge, 2016, p. 40-47).

De trein voert Snellaert aanvankelijk door langzaam ontwakende lentedatuur, maar aan de oevers van de Maas en de Ourthe is het nog volop winter. Als hij na vier dagen weer naar Vlaanderen spoort, treft hem de metamorfose die ondertussen heeft plaatsgevonden: overal weelderige groei: ‘vriendelijk groen en schitterend geel’ (Snellaert, 1851, p. 2). Vier voorjaarsdagen lang trekt Snellaert over slechte wegen waarop hij zijn voeten bezeert, langs nietige dorpjes en door een natuur die er met de dag meer uitgeput uitziet. Bergen van rotsschilfers in de omgeving van Namen. Hier en daar een ongenaakbaar geel bloempje in de schaduw van zwermen van duizenden raven. Een land als een theaterdiva voor haar make-up. Vier maanden later is hij opnieuw in Wallonië en dan verzoent de weelderige natuur hem met het land. Hij wandelt rond Luik en bezoekt Chaudfontaine. In de tekst is het niet helemaal duidelijk

welke commentaren bij de voorjaarsreis horen en welke bij de zomerreis. In ieder geval is zijn algemene appreciatie van de streek, de natuur en de mensen eerder negatief te noemen.

In Saint-Hubert ‘waer ik half geradbraect in eene diligentie was aengekomen, een voertuig dat thans aen ons, troetelingen van de spoorwegen, zoo ellendig voorkomt als voor twintig jaren een boerenwagen het deed’ (Snellaert, 1851, p. 7), bezoekt Snellaert een niet bij naam genoemde vriend.⁴ In 1851 is de provincie Luxemburg nog niet bereikbaar met het spoor – dat eindigt in Namen. Alleen al voor het gemak zou het goed zijn in Luxemburg een spoorweg aan te leggen, al zou hij geen winst opleveren, zo betoogt de reiziger, want de dorpen zijn onderling moeilijk te bereiken, er wonen nauwelijks mensen in de provincie, er zijn geen steden, behalve Luxemburg dan, maar dat is het buitenland, en Aarlen vindt hij een nest.

In de Ardennen valt hem de krachteloosheid van de levende natuur op. Zowel de eiken als wat eronder groeit, doen het minder goed dan in Vlaanderen; groenten en fruit zijn van mindere kwaliteit; uit Vlaanderen geïmporteerd kleinvee is al na enkele generaties kleiner en verzwakt; kalf en schaaap wegen er veel minder. In Saint-Hubert levert een koe niet meer dan één liter melk per dag, in de Famenne, waar de weiden vetter zijn, drie liter, in de omgeving van Gent tien liter. Alle dieren grazen op gemeentegrond. Vroeger moet het land nog armzaliger zijn geweest: alles bos, winter tot juni en vanaf september, in de zomer korte, hete dagen, ondankbare grond. De geringe vooruitgang is echter niet te danken aan de bevolking zelf, want die is hardleers, bijgelovig en bijzonder zelfgenoegzaam. Snellaert spaart de harde woorden niet. De weinige verbeteringen die hij constateert, schrijft hij toe aan ingeweken Vlaamse boeren, maar hij vreest voor hun toekomst: ‘Jammer maer, dat ze daer zonder vlaemsch onderwijs, hetzy in de school, hetzy in de kerk, ontaerden zullen, en by ’t verlies van de voorvaderlyke tael tot den ruwen, zedelloozen staet der Ardennenaers vervallen zullen’ (Snellaert, 1851, p. 10). Vlaamse priesters en schoolmeesters zouden de ingeweken Vlamingen voor dergelijk verval kunnen behoeden en de Vlamingen zouden de Luxemburgers tot voorbeeld kunnen zijn, schrijft Snellaert nog, maar het is duidelijk dat hij daar zelf niet in gelooft.

⁴ Van de duizenden in de UBG bewaarde brieven is er geen enkele vanuit Saint-Hubert verzonden.

3. WAAL EN VLAMING

Naar aanleiding van de ellende in Oost- en West-Vlaanderen had Joseph-Désiré Sigart (1798-1869) op 12 december 1846 in de Kamer gesuggereerd dat de arme Vlamingen zelf schuld hadden aan hun situatie. ‘La race flamande serait-elle d’une nature inférieure comme les races africaine et américaine?’ Hij voerde het idee meteen weer af, maar had het niettemin zo verwoord. Europese superioriteitsgevoelens waren niet nieuw, maar in België stonden de antropologie en de etnografie nog in de kinderschoenen. Slechts Jean-Baptiste d’Omalius d’Halloy (1783-1875), politicus en geoloog, had er na zijn studies in Parijs uitgebreid aandacht aan besteed. In de jaren 1840 sprak hij er enkele keren over in de Koninklijke Academie. Uiteraard poneerde ook hij een raciale hiërarchie (Couttenier, 2024, p. 36). Een vergelijking van Vlamingen met ‘inferieure rassen’ was echter nog niet aan de orde, daar zouden enkele tientallen jaren later de jonge vrijmetselaars Emile Houzé (1848-1921) en Victor Jacques (1858-1925) voor zorgen, beiden arts en respectievelijk voorzitter en secretaris van de in de jaren 1880 florerende Société d’Anthropologie de Bruxelles (Couttenier, 2009, p. 97).⁵

Sigarts *victim blaming* werd hem door de flaminganten niet in dank afgenomen (Absillis, 2022, p. 65). Geen enkele reactie was zo fel en zo beklijvend als die van Snellaert. Zijn ‘Wael en Vlaming’ verscheen in de laatste jaargang van *Belgisch Museum* en als zelfstandige publicatie vroeg in 1847. Zijn uitgebreide vergelijking van Walen en Vlamingen viel bijzonder negatief uit voor de Walen. Voor de Vlaming was de Waal ‘zyn onbarmhartige vyand [...], van wien hy geene genade heeft te verwachten, en zyn instinct zegt hem dat er geene ineensmeling van gevoel en belangens tusschen beide bestaen kan’ (Snellaert, 1847, p. 9).

‘Reizen is eene zeer nuttige zaak voor wie met leerzucht begaefd is: het verrykt den geest en versterkt het oordeel, maekt u menschelyk en vaderlandsch

⁵ Jacques en Houzé lieten de ideologie weleens primeren op de wetenschap. In 1883 kon de eerste bewijs dat de Vlaming vooral ontvankelijk was voor zintuiglijke prikkels, intellectueel weinig ontwikkeld was, lui, wellustig, koppig en weinig inventief. Dat alles op basis van skeletten uit een Brussels kerkhof onder de Kleine Zavel (Couttenier, 2024, p. 149, 152). Schedelmetingen brachten Houzé er dan weer toe de Vlaming ergens tussen de Polynesiërs en de Afrikanen te situeren. Allerlei primitieve kenmerken die ze vonden tijdens hun onderzoek op koloniale ‘anderen’ bleken ook voor te komen bij Europese vrouwen, arbeiders, criminelen, mensen met misvormingen en Vlamingen. Beide artsen waren ervan overtuigd dat de Vlamingen, evenmin als de gekoloniseerde volkeren, een kans maakten in *the struggle for life* (Couttenier, 2009, p. 97-98). Rassenleer in de handen van Franstaligen doet weinig meer dan verduidelijken waarom de Vlamingen zich achtergesteld, en zelfs gekoloniseerd konden voelen.

tevens', schreef Snellaert (1843) enkele jaren eerder, maar in zijn geval, in 'Wael en Vlaming', leverde het toch niet de meest objectieve bedenkingen op, want hij schildert een bijzonder negatief en clichématig beeld van Walloonië en de Walen. Niettemin blijft Snellaert, zelfs in deze tekst, geloven in de eenheid van het land, gaat hij niet verder dan een anti-imperialistisch geïnspireerd Vlaams subnationalisme.

Ook *Een paer dagen* blinkt niet uit in objectiviteit. Het lijkt op sommige bladzijden op een etnografisch geschrift dat erg veel parallellen vertoont met de wijze waarop inferieure rassen uit Afrika en Amerika destijds werden beschreven – een onbewuste of misschien gewilde reminiscentie aan Sigarts eerder geciteerde suggestie.

Snellaert tekent de Luxemburgers als een volk met weinig zedelijk besef dat ook weinig hygiëne kent. Hij schetst een beeld van hutten uit rots en stammetjes die voor huizen doorgaan en waar mens en dier samen op de grond slapen. Steenkool is er niet, er wordt gestookt met brandhout. De hele winter komen de Luxemburgers niet buiten, vertellen ze elkaar spookgeschiedenissen en maken ze elkaar wijs hoe goed ze het wel hebben. De voeding is al even ellendig als de huisvesting: aardappelen, nauwelijks brood, tenzij bij de rijken, en in de winter gezouten en gerookt varkens- en rundvlees en zuurkool. Karnemelk is er onbekend en de weinige boter is wrang van smaak. Alle spijzen worden met smout of afgesmolten spek bereid, en iedereen vindt dat bovendien allemaal erg lekker. Als hij twee pagina's verder noteert dat er wild is in de bossen; zwijnen niet zozeer, maar veel hazen, konijnen en patrijzen, en forel in de rivieren, dan lijkt dat de uitspraak over de ellendige voeding wel te nuanceren. De Luxemburger, zo besluit hij na een toch wel erg korte kennismaking, heeft weinig nodig om te leven. Voor brandhout zorgt de gemeenschap, met twintig frank kan hij een stuk grond kopen en er samen met zijn burens met gevonden materiaal een huis op bouwen. Een schoenmaker maakt hem schoenen met nagels van verschillende lengte. 'Hy leeft nagenoeg met de onbezorgdheid der voortyden' en bovenal is hij lui en laat hij zijn vrouw werken (Snellaert, 1851, p. 12). Onwetend is hij ook: een man die aan de Vesder woont, weet hem niet eens de naam van die rivier te zeggen.

Opmerkelijk in dit reisrelaas is Snellaerts aandacht voor het lot van de vrouw, voor de opvallende inferioriteit die haar deel is. Hij heeft met haar te doen. 'De Ardennenaer [...] is heer en meester, en de vrouw is de slavin. Het doet zeer vrouwen [...] als muilezels geladen te zien voorttrekken, om eenige stuivers te winnen, terwyl de mannen t'huis eene pyp blyven rooken of in het koffyhuis pinten Pequet door de keel jagen. Te regt mag men zeggen dat die stre-

ken de hel zyn voor de zachtere helft van het menschelyk geslacht' (Snellaert, 1851, p. 12).⁶ Zo ziet hij de situatie in Luxemburg.

In een stad als Luik is het echter niet beter. Ook daar is de 'vrouw in haer lot te beklagen'. Veel en zwaar werk is haar deel, terwijl de man het heel wat makkelijker heeft (Snellaert, 1851, p. 14). Het valt echter nog maar te bezien of deze vrouwvriendelijke houding feministisch of zelfs maar profotemistisch is. Veel meer lijkt de benadering metaforisch, want hij merkt op dat zoals de man de vrouw hier laat slaven in het grote Belgische huishouden, de grootste last op de schouders van de Vlaming valt (Snellaert, 1851, p. 12). De aanpak lijkt wat op de wijze waarop ruim drie decennia later de Vlamingen met zwarten worden vergeleken. Als Leopold II in 1885 de Onafhankelijke Congostaat (État indépendant du Congo), ook bekend als Congo-Vrijstaat verwerft, richten flaminganten zich met een plakkaat tot hun 'Zwarte Broeders'. De tekst, die uiteraard voor de Vlamingen bestemd is, maakt de zwarten duidelijk dat ze vanaf dan net zo zouden worden gediscrimineerd als de Vlamingen: wetten die ze niet verstaan; een leger waarin ze het vuile werk mogen opknappen, maar dat hen in bedwang zal houden; gendarmen en rechters die hen niet begrijpen; en onderwijs in een vreemde taal.⁷ Daarmee worden een aantal Vlaamse grieven nog eens op een rijtje gezet. In 1885 is het de Vlaming als zwarte, in 1851 vergelijkt Snellaert de Vlaming met een slavin. De verwijzing naar slavernij mag niet verbazen. Politiek actieve Europeanen grepen in de eerste helft van de negentiende eeuw vlot naar die term om de onvrijheid van hun tijdgenoten aan te klagen en 'slavery [became] one of the root metaphors of western political philosophy and language' (Clark, 2023, p. 157).⁸

De Vlaming als slaaf en de Waal als profiteur. Het lijdt geen twijfel dat Snellaert met zijn tekst, net als in *Wael en Vlaming*, vooral een vergelijking tussen de twee gemeenschappen wil schetsen. Al in de eerste alinea van zijn relaas is de bedoeling duidelijk. Arndt, zo weet Snellaert, gebruikte de uitspraak 'Mooi! mooi!' voor het Hollandse landschap, en zelf wil hij die woorden gebruiken voor de 'eenvoudige schoonheid van een vlak landschap', het Vlaams-Belgische landschap (Snellaert, 1851, p. 1). De bedenking maakt meteen duidelijk dat de auteur niet onverdeeld gunstig oordeelt over het zuiden van het land. Vervolgens benadrukt hij het grote verschil tussen het

⁶ Pequet (pekete) is een soort graanjenever, gearomatiseerd met jeneverbes en typisch voor de Maasvallei, dus niet meteen voor de provincie Luxemburg.

⁷ Het plakkaat werd afgedrukt in *ADVN-Medelingen* 82 (2023/4), p. 5.

⁸ Clark geeft een reeks voorbeelden van het metaforische gebruik van slavernij in heel Europa.

noorden en het zuiden van België wat het landschap en de klimatologische omstandigheden betreft. Een vreemde die door Europa reist, zou pas naar Vlaanderen mogen komen, zo stelt Snellaert verder, als hij, moe van bergen en kloven, ‘naer het genot der zachte natuer snakt en de bedryvigheid van den mensch in hare minst aenmatigende waerde wil gade slaen’ (Snellaert, 1851, p. 2).

4. HET VLAAMS IN WALLONIË

In Namen hoort Snellaert Vlaams spreken, maar het blijken enkele radeloze mensen te zijn die met hun handel uit Vlaanderen naar hier zijn gemigreerd. In Luik meent hij heel wat Dietse klanken te horen en in de intonatie neemt hij Germaanse invloeden waar. Reden genoeg om het Waalse volk verre van zuiver romaans te achten. De gedachte aan een nauwe bloedverwantschap doet hem haast de taalgrieven vergeten. De taalrelicten die hem treffen, zo moet hij al snel besluiten, behoren echter ‘eerder tot de geschiedenis, die by ons zoo weinig gezag geniet, dan tot het werkelyke leven’ (Snellaert, 1851, p. 3).

Het Vlaams bestaat niet voor de *Luikerwaal*, hij wil het niet in het hoger onderwijs, en in het middelbaar slechts naast andere vreemde talen. Zelfs bij de Luikse etymoloog Charles Grandgagnage (1812-1878), die hij overigens een voortreffelijk taalkundige vindt, merkt hij niet de minste aandacht voor het Nederlands. Een Luikse vriend, wellicht de taalkundige Jan Hendrik Bormans (1801-1878), wiens brieven aan Snellaert ook weleens in het Frans zijn geschreven, troost hem met de gedachte dat het Vlaams, via de omweg van het Hoogduits – dat in Luik zoveel geleerd wordt als het Frans in Vlaanderen – ooit nog wel ingang zal vinden. Vlaams is volgens die vriend niet aan de orde omdat het nergens goed voor is. Het heerlijkste wildgebraad en de beste wijn kunnen Snellaerts ‘vlaemsch harte’ geen voldoening geven. En hij overweegt dat het Vlaams wel de moeite zou zijn voor de Walen als de Vlamingen hun eigen taal zouden spreken, ook in de Kamers, ‘dan zou men het schandaal niet beleven dat de Vlamingen zich aen den Luikschen zegewagen zouden laten spannen, dan zou men te Gent Vlaemsch zyn, gelyk men te Luik Waelsch is; dan zou Luikerland zyn geest van overheersching moeten laten varen’ (Snellaert, 1851, p. 3).⁹

⁹ In een brief aan de Rotterdamse dichter Adriaan Bogaers (23 oktober 1859, UBG G015753/6) noemde Snellaert het ‘Staetsbestuer [...] eigenlyk Luikerwaelsch’.

Een paer dagen te Luik en in de Ardennen is niet zozeer een reisrelaas als wel een analyse van de Waalse volksaard en het politieke denken. In Luik, zo schrijft Snellaert, is men ervan overtuigd voorrechten te genieten boven de andere Belgen vanwege het Luikse aandeel in de Belgische Omwenteling van 1830 – een gedachte die volgens hem in de monsterdiscussie over publieke werken ook door minister Rogier wordt gedeeld, en misschien ook door de Vlaamse afgevaardigden die voor de afleiding van de Maas hebben gestemd.

Over de Schelde-Maas-verbinding werd al nagedacht sinds de tijd van Albrecht en Isabella. Met het uitdiepen en kanaliseren van rivieren en de aanleg van enkele stukken extra kanaal werd ze in de jaren 1840 ook effectief gerealiseerd. Het doel was economisch, maar militaire bruikbaarheid was ook een argument ten gunste van het project. Niets daarover bij Snellaert. Hij suggereert als vooropgesteld doel het vermijden van toevallige overstromingen van twee keer vierentwintig uur door water van de Maas naar de Schelde over te hevelen. Hij voegt er meteen aan toe dat wie is gaan kijken, weet dat het weggegooid geld is, want dat nieuwe kanaal kan maar een fractie van de overlast de baas. Wel wordt het een vijand te meer voor Vlaamse en Brabantse belangen. Hij vermoedt dan ook een verborgen economische agenda zoals speculatie ten voordele van de Luikse steenkoolmijnen, en dat ten dele op kosten van Vlaanderen. Hij berekent dat in de omgeving van Luik zestig miljoen frank in kanalen werd geïnvesteerd en daaruit leidt hij een fundamenteel verschil tussen Vlaanderen en Wallonië af: Vlaanderen betaalde wegen en kanalen met eigen middelen, de Walen willen nu ‘op gemeene kosten zoo mild bedeed worden als wy het zyn, terwyl wy het hoognodige niet bekomen kunnen’ (Snellaert, 1851, p. 5).

En het houdt niet op bij de aanleg van kanalen. Het is de Waal niet voldoende onze taal te miskennen en de Vlaamse beschaving zoveel mogelijk te dwarsbomen, de Vlamingen komen ook voor twee derden tussen om hem uit de algemene kas te bezorgen wat in Vlaanderen al lang met eigen geld is bekostigd. En dan wil hij nog geen belasting betalen. Het is bekend dat Luxemburg geen verkiesbare voor de senaat heeft die duizend gulden aan de staat betaalt. Toch zijn er miljonairs in de Ardennen en die hebben hun fortuinen in de mijnen en smeltovens ‘die niet werkzaam zouden zyn, zegt de heer Frère, indien ze op gelyken voet als de vlaemsche akker of als katoen- en vlasspinneryen belast wierden’ (Snellaert, 1851, p. 13).¹⁰

¹⁰ De doctrinaire liberaal Walthère Frère-Orban was op dat ogenblik minister van Financiën in de regering-Rogier.

Hier en daar ziet Snellaert wel lichtpunten. Zo weet hij dat de Luxemburgers uitblinken in oude talen en wiskundige wetenschappen, iets wat hij in verband brengt met het gedwongen winterse thuiszitten, maar namen noemt hij niet. Oppervlakkig beschouwd, vindt hij het Luikse volk goedaardig en weinig ruziënd, en misschien meer dan Vlamingen geneigd tot solidariteit. Aan het einde van zijn uiteenzetting constateert hij op basis van zijn kennismaking met de mensen van de andere helft van het land dat het behoud van de huidige toestand voor hen het beste is. ‘De ruwe, krachtige mensen zyn aen ’t roer van den staet en besturen het met veerkracht. Vlaenderen integendeel lydt, en het zal blijven lyden zoo lang de tegenwoordige toestand voortduert’ (Snellaert, 1851, p. 14). Hij betreurt het gebrek aan creativiteit van de Vlaamse burgerklasse en vraagt zich af hoe de oude veerkracht van Vlaanderen weer tot leven kan worden gewekt.

Voor zijn relaas gebruikte Snellaert de werken van Philippe Vandermaelen (1795-1869) of Vander Maelen, zoals zijn naam ook wel gespeld werd. Via Constant-Philippe Serrure (1805-1872), met wie hij een bijzonder moeizame relatie onderhield, had hij met hem kennism gemaakt. Vandermaelen, lid van verschillende academies en geleerde gezelschappen in diverse Europese landen en daarbuiten, ‘fondateur de l’Etablissement géographique de Bruxelles’ zoals op zijn overlijdensbericht was te lezen, schreef en publiceerde na de Belgische onafhankelijkheid een reeks lijvige *Dictionnaires géographiques*. Met Snellaert ruilde hij die onder andere voor het *Kunst- en letterblad*.¹¹ In de inleiding tot het eerste boek, dat handelt over de provincie Luik, rekende hij op een reeks van twaalf delen. Zeker acht werden er uiteindelijk gepubliceerd. Pas vanaf het tweede deel krijgen de boeken een min of meer vaste structuur. De *Dictionnaires* zijn vuistdikke naslagwerken waarin zowat alles te vinden is wat over de betreffende provincie te weten viel. ‘[T]out ce qui a trait à la connaissance de la nature du sol, de l’influence du climat, et de l’état des lieux considérées principalement sous le point de vue de l’agriculture, de l’anthropologie, de l’industrie et du commerce [...]’ schrijft Vandermaelen (1834, p. i) in zijn inleiding op de provincie Antwerpen. Vandermaelen geeft erg veel en gedetailleerde informatie over alles, tot en met de geschiedenis van de belangrijke lokale adel, de breedte van wegen, de herkomst van schepen in de Antwerpse haven en de tonnenmaat, de handel en industrie, het karakter van de bewoners, enzovoort. In het tweede deel van het boek volgt een alfabetische opsomming van alle gemeenten van de provincie, met telkens

¹¹ Cf. brieven van Vandermaelen aan Snellaert, 29 januari 1842, 6 februari en 23 maart 1843, 23 juli 1851 (UBG G015760/1).

uitleg over de samenstelling van de bodem, de bevolking, het aantal boerderijen en huizen, kastelen en lusthoven, lokale industrie en handel, details van de veestapel en de gewassen in de landbouw, wat elders in de gemeente nog te vinden is aan boomsoorten... en of de plaatselijke wegen wel in alle seizoenen bruikbaar zijn.

Fig. 3: *Philippe Vandermaelen, 1873, Brussel, KBR, prentenkabinet.*

Uiteraard bulken de boeken van de feiten, maar dat neemt niet weg dat de hoofdstukken over bijvoorbeeld het volkskarakter ook weleens neigen naar het clichématige, bijvoorbeeld als hij schrijft over de landbouwers in enkele dorpen ten noordoosten van Antwerpen. Naast enkele andere karakteristieken valt hem ook op dat ze zich obstinaat verzetten tegen nieuwe inzichten, en: ‘ces gens sont simples, ils ne suivent que les traces de leurs pères; et il est presque impossible de les tirer de leur ignorance [...]’ (Vandermaelen, 1834, p. 85). In het algemeen moet hij, ondanks het vele positieve dat hij over de provincie te melden heeft, toch constateren dat de bevolking zich houdt aan oude gewoonten: ‘ils s’éloignent de la nouveauté’ (Vandermaelen, 1834, p. 207).

Voor Snellaerts relaas waren uiteraard de delen over de provincies Luik en Luxemburg belangrijk. Hij vond dat de auteur, net als anderen, zich veel moeite had getroost om de provincies Luik en Luxemburg een hoge waarde te geven. Tegenover de behandelingen van de Vlaamse provincies vond hij de Waalse met opvallend veel zorg en voorliefde behandeld (Snellaert, 1851,

p. 13). Een diagonale lectuur van de werken van Vandermaelen staat me niet toe dit oordeel te bevestigen. Het werk over de provincie Luik, met een hoofdplaats met ruim 58.000 inwoners, weidt uit over de wapenproductie, die welvaart in het heden en de toekomst garandeert, als een van de belangrijkste industrieën, maar laat er alvast geen twijfel over bestaan dat de welvaart en het welzijn nog voor heel wat verbetering vatbaar zijn, want in sommige wijken van de stad Luik is het gebrek aan hygiëne wel bijzonder schrijnend (Vandermaelen, 1831, p. 49, 129). Dat laatste doet in ieder geval iets af van de waarde van de provincie of stad, behandeld met zoveel vermeende voorliefde.

Voor Luxemburg – en in 1838 was dat nog het geheel van de huidige provincie en het latere Groothertogdom – wijst hij onder meer op de grote rijkdom door de vrijwel onuitputtelijke voorraad mineralen. Daarnaast heeft hij oog voor de opvallend grote gelijkheid die de provincie kenmerkt: geen grote fortuinen, geen industriële, commerciële of financiële machten, en eindeloos veel kleine eigendommen en een erg verspreide boerenbevolking. De bevolking is wel ijverig maar erg klein, de stad Luxemburg telt minder dan 11.000 inwoners, Aarlen net geen 3500 (Vandermaelen, 1838, p. 4, 91-99, 131-132, 140). Door de verspreide bewoning is de aanleg van nieuwe wegen van cruciaal belang, maar een eventuele spoorlijn komt nog niet aan bod. Snellaerts ontleningen zijn wel duidelijk. Vandermaelen wees er bijvoorbeeld op dat haast alle dorpen bossen hebben en dat ‘les coupes se partagent annuellement entre les habitants et de la sorte le chauffage est assuré au plus pauvres’ (Vandermaelen, 1838, p. 81). Het is een aspect van de samenleving dat de armen ten goede komt en dat dus ongetwijfeld positief gepercipieerd dient te worden, terwijl dat bij Snellaert eerder in een context van gemakzucht te lezen valt.

De reis naar het zuiden van het land is Snellaert niet meteen of toch niet onverdeeld bevallen. Hij wijst erop dat België voor het zo onbevolkte en onvruchtbare Luxemburg het vruchtbaarste gedeelte van Limburg met de militaire linie van de Maas aan Nederland heeft moeten afstaan en de verkapte blokkade van de Schelde moet accepteren. De orangist Snellaert toont zich hier opvallend belgicistisch in zijn anti-Waalse vertoog. Het verdrag van Londen van 1839, dat voor een definitieve vrede tussen België en Nederland zorgde, verplichtte Nederland tot vrije doorvaart naar Antwerpen en instandhouding van de bevaarbaarheid, maar gaf het land tevens het recht om anderhalve gulden tol te eisen per ton getransporteerde goederen. Met een verdrag en het betalen van meer dan zeventien miljoen gulden – een derde door Bel-

gië, een kwart door Engeland en de rest door negentien andere op Antwerpen varende naties – werd die tol pas in 1863 afgekocht.

Een enkele keer laat Snellaert de Waals-Vlaamse tegenstelling terzijde om katholiek en liberaal tegenover elkaar te plaatsen. Omdat bij de plattelandsbewoning het katholieke leger wordt gerekruteerd, zo noteert de liberaal Snellaert terloops, zouden de liberale bladen hun toon tegenover dat gedeelte van de bevolking moeten milderden. In het verlengde van die gedachte vindt hij de ministeriële triomfwagen een boerenkar, nu van Vlaamse, dan van Ardense vorm. ‘Ik voor my wenschte dat de vlaemsche steden eens hun eigen triomfwagen uithaelden, waer zy in verledene eeuwen zoo zegepralend op rondreden’, voegt hij eraan toe (Snellaert, 1851, p. 8).

Na zijn kort verblijf in de Ardennen reist Snellaert met de diligence terug van Saint-Hubert naar Namen en vandaar met de stoomboot naar Luik. De Maas stroomt door prachtige natuur die nabij Luik ruimte biedt aan ‘lachende weilanden’ (Snellaert, 1851, p. 13). De dorpjes langs de rivier stellen weinig voor. Aanvankelijk zijn er nauwelijks kastelen of luthoven, wat hij vreemd vindt in een dergelijk schilderachtig gebied, maar voorbij Hoei wordt het duidelijk dat men een groot middelpunt van welvaart nadert, namelijk Luik.

5. NAAR DE PYRENEEËN EN TERUG

Snellaerts manifeste aversie tegen de Walen belet hem niet goede contacten te hebben met individuele Walen. Wanneer hij in augustus 1858, enkele jaren na zijn Luxemburgse avontuur, zijn enige gedocumenteerde grote reis maakt, dan is dat niet alleen in het gezelschap van zijn vriend Karel, ongetwijfeld de jonge advocaat en katholieke democraat Karel van Acker (1830-1912), maar ook met een ‘goed, hartelyk Waelken, Leopold’ (Snellaert, 1858, p. 18). Het begin van het relaas is een ode aan de vooruitgang en aan het spoor: er zijn geen afstanden meer, op driehonderd uur of elf dagen – Snellaerts berekening! – is een groot stuk van Frankrijk te bezoeken, inclusief een bergwandeling in de Pyreneeën. Bovendien is de trein een ideaal middel om van het landschap te genieten. Dat het spoor voor hem de toekomst is, mag ook blijken uit het feit dat hij zijn weinige spaargeld met veel vertrouwen in de uitbouw van spoorlijnen investeerde¹². Tegen het einde van zijn verhaal heeft hij echter wel wat bedenkingen. Er zit weinig regelmaat in de dienstverlening

¹² Cf. een ongedateerde brief van Snellaert aan A. Daele, behalve uitgever van de *Beurzen-Courant* ook bankier (UBG, G015755).

van de Franse spoorwegen en er is nauwelijks aandacht voor het reisplezier: steden worden voorbijgesneld, er zijn haltes op onbeduidende plaatsen en het gebeurt dat men ‘’s nachts verscheidene uren verliest met onder den blooten hemel of in eene herberg de minuten te tellen’ (Snellaert, 1858, p. 64). Voor soldaten is er op het Franse spoor een sterk gereduceerd tarief. In het zuiden is het spoorwegpersoneel vriendelijk, in het noorden laat de beleefdheid te wensen over.

In de vooravond van 15 augustus 1858 vertrekt Snellaert uit Gent.¹³ Hij heeft kort, maar niet onverwacht, aandacht voor het passeren van de Groeningekouter. In de ochtendschemer bereikt het gezelschap Parijs. Daar moeten ze zes uur zoek maken, want ze missen hun aansluiting omdat de vorige sneltrein in de buurt van Amiens een ongeval heeft gehad. Na de gedwongen pauze reizen ze naar het zuiden met een trein van de PLM, Paris-Lyon-Méditerranée, een privémaatschappij die van 11 april 1857 tot de nationalisering bij het ontstaan van de SNCF in 1938 voor de verbinding zorgt.

De trein is bij uitstek een plek om mensen te observeren. Een erg heterogeen gezelschap uit verschillende klassen gebruikt de trein voor professionele of andere verplaatsingen. ‘Drie fashionables’ die met een luxueuze bergtochtoutfit en -uitrusting in Narbonne op de trein stappen, zijn een bron van milde spot en in het gebergte heeft hij ze niet ontmoet (Snellaert, 1858, p. 33). Een protestant deelt traktaatjes van een Bijbelgenootschap uit. Die worden gelezen of onder de banken gedumpt. Een priester beperkt zijn commentaar tot de bedenking dat de protestantse propaganda in Frankrijk over veel geld lijkt te beschikken. Snellaert (1858, p. 20) ziet er wat anders in: ‘De tyd is wel gekozen om Godsdienstige beweging te maken: de fransche driftigheid moet toch langs ergens zich lucht geven.’ Het is een impliciete verwijzing naar het bewind van Napoleon III (1808-1873), die de democratische krachten buitenspel had gezet en in 1858 aan een aanslag was ontsnapt.

Veel haltes zijn er niet. In Dijon is er net voldoende tijd voor een drankje. De treinwagons naar Lyon bieden plaats aan vijftig reizigers en de zitplaatsen zijn ruimer en breder dan in België. Een en al luxe is het echter niet, want van Parijs tot Vienne jaagt de wind onaangenaam door het rijtuig. Het station van Lyon – de gare de Perrache, in april 1856 geïnaugureerd (Bouvier, 1948, p. 102-104) – herinnert hem aan het vernieuwde Zuidstation van Gent (ook al

¹³ Dat zou dus zaterdag 14 augustus 1858 moeten zijn, maar aangezien hij zeker in Sète overnacht en daarna, volgens hem op zondag, in de namiddag in Perpignan arriveert, moet er in de tijds-aanduidingen iets fout zijn gelopen.

is het dan geen kopstation),¹⁴ de ellende van sommige buurten aan de beluiken van zijn thuisstad. Via Montpellier arriveert het gezelschap 's avonds om halfnegen in Cette (Sète). Zeker zesendertig uur na het vertrek vinden ze daar voor het eerst een bed. Een korte nacht evenwel, want om twintig over vijf gaat de reis al verder. De trein stopt een halfuur in Narbonne, te kort om iets van de stad te zien, en rond drie uur 's middags arriveren ze in Perpignan – tevens het eindpunt van de spoorlijn. Perpignan vindt hij een wat verkommerde stad, de huizen zijn zo gebouwd dat ze beschermen tegen de warmte en ervoor zorgen dat de luchtcirculatie optimaal is. Snellaert geeft het Hôtel du Midi waar ze overnachten als voorbeeld, en de dokter weet dat de lucht die vrijelijk door het gebouw waait droog en minder drukkend is, minder tot transpireren leidt en dus ook minder tot verkoudheden. De volgende dag reizen ze met een jardinière, een lichte koets, over goed onderhouden wegen naar Arles-sur-Tech. Ze passeren Boulon (Le Boulou) waar toneel in het Catalaans wordt opgevoerd, Ceret en Amélie-les-Bains, en om in Arles te raken, moeten ze de Tech over. Vanwege een onderbroken brug gaat dat op de rug van werklui. Ze verblijven twee nachten in Hotel Rousseau, waar de bustes van Voltaire en Rousseau een *Onbevelekte Ontvangenis* flankeren op de schoorsteenmantel, en dan wordt de terugreis al aangevat. Niet langs Bordeaux, zoals voorzien, maar langs dezelfde weg en met meer tijd voor bezienswaardigheden in de verschillende steden.

Op 25 augustus nemen ze om drie uur 's middags de trein in Perpignan. Er is wat tijd in Narbonne, waar Snellaert aanvoelt dat de luiheid van de bevolking in combinatie met een centraal bestuur het menselijk vernuft in afgelegen gebieden ongebruikt laat. De reis gaat via Montpellier, Tarascon, Beaucaire en Orange. Ze overnachten in Lyon in Hotel de Bordeaux en de auteur krijgt een goede indruk van de stad, ook al vindt hij de stadhuizen van Leuven en Oudenaarde minstens even belangrijke monumenten als het zo gewaardeerde exemplaar van Lyon. De volgende dag doen ze Macon, Dijon en Tonnerre aan en omstreeks middernacht zijn ze in Parijs. Daar willen ze overnachten in het Hôtel de Gand et de Germanie dat door landgenoot De Pauw wordt uitgebaat, maar ze hebben het adres niet bij zich en vinden elders een onderkomen. De volgende dag hebben ze tot elf uur, ik neem aan 's avonds, om Parijs te bezoeken. Van Paris Nord naar Gent reizen lukt niet in de voorziene twaalf uur, want ook al hebben ze een ticket tot Moeskroen, in Rijsel moeten ze overstappen en vervolgens nog eens twee uur

¹⁴ De gelijkenis die Snellaert zag kan niet verder gaan dan de overkapping en de hal waar de sporen lopen, want zeker de hoofdgevel van het Gentse Zuidstation was veel geïnspireerder, veel aantrekkelijker ook, dan die van het door François-Alexis Cendrier ontworpen station van Lyon.

wachten in Roubaix. Snellaert herinnert zijn lezers er terloops aan dat Roubaix en Tourcoing één geheel vormen en vanwege het merklijk hogere loon een toevluchtsoord voor Vlaamse arbeiders zijn geworden.

6. HET LEVEN IN FRANKRIJK

Er zijn geen afstanden meer, schrijft Snellaert aan het begin van zijn relaas, maar zijn loopje tot in de Pyreneeën lijkt wat op een hedendaags ‘Europa in tien dagen’ voor Japanners of Amerikanen. De nachten zijn extreem kort en ook voor de maaltijden is er vaak weinig tijd. Tijdens de terugreis hebben ze in Tonnerre net drie kwartier voor het diner. Net als elders heeft hij hier aandacht voor de kwaliteit van de plaatselijke wijn, en voor de bourgogneneus die er het gevolg van is bij wie hij smakelijk het graf verhaast. Deze aandacht voor en kennis van wijn mag enigszins verbazen, want bij andere gelegenheden omschrijft Snellaert zich als eerder ascetisch omdat hij de geneugten van wijn, lekker eten of goede sigaren aan zich laat voorbijgaan.¹⁵

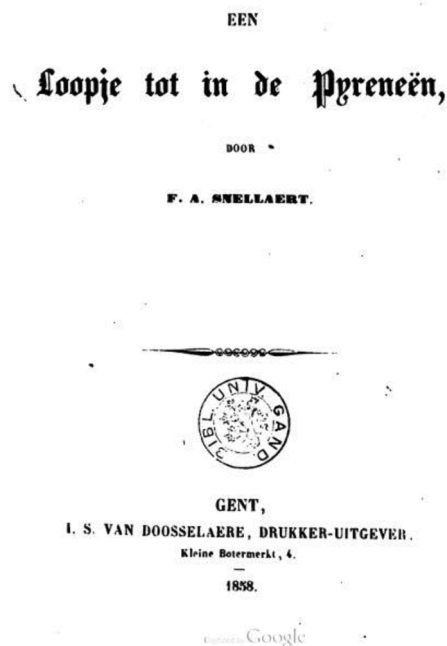

Fig. 4: F.A. Snellaert, *Een loopje tot de Pyreneeën*, 1858.

¹⁵ Brief van Snellaert aan De Decker, kort na 21 september 1869 (UBG, G015755/8).

Niet alleen de wijn passeert de revue, Snellaert heeft ook aandacht voor de zoutwinning en de honing van Narbonne en voor de voeding die ze voorgeschoteld krijgen: vruchten, look, aubergine die hij afdoet als rattenvergift, meloen zonder zout of suiker, olie in de plaats van boter, wat de Vlamingen niet bevalt. Meer in het algemeen vermeldt hij dat de Fransen minder groenten eten dan de Vlamingen, dat de zuidelijke soberheid een fabeltje is en dat krachtiger voeding er tot ziekten leidt. Op de trein ontmoet hij een Vlaamse bakkersgast die hem vertelt dat de Fransen hun brood anders willen dan de Vlamingen en dat dat veel meer kneden impliceert; dat er even vaak wordt gebakken als in Vlaanderen, maar dat de ovens vier keer groter zijn. Veel werk dus, dubbel zo hard werken als eerder in Sint-Amands, maar de bakkersgast vindt dat geen probleem want hij verdient ook het dubbele en de arbeiders krijgen ook veel beter eten dan hun collega's in Vlaanderen: twee keer per dag vlees, meer brood en bonen en een goed glas bier. In zijn relaas voegt Snellaert daaraan toe dat in Vlaanderen de kost minder voedzaam is, wat gecompenseerd wordt door een overvloed aan aardappelen, dat de kwaliteit van het rundvlees er veel geringer is en dat men er een vooroordeel tegen bonen heeft.

Hij vermeldt enkele toevallige gelijkenissen tussen het Nederlands en het Catalaans, maar hij heeft meer aandacht voor de Catalaanse wijze van drinken uit een kruik en hij waardeert het feit dat tijdens Franse stierengevechten de dieren niet worden gedood. Terloops, en wellicht te relateren aan zijn militaire achtergrond, heeft hij ook meer dan normale interesse voor de route die Hannibal over de Pyreneeën zou hebben gevolgd.

7. KRITISCH TOERISME

Behalve de ene dag dat ze vanuit Arles-sur-Tech met een goed geïnformeerde en spraakzame gids te voet de bergen beklimmen, is er hier en daar wat tijd om steden te bezoeken, of er ten minste een glimp van op te vangen.

Af en toe zijn er ook sites die hij niet kan bezoeken, omdat ze gesloten zijn of uit tijdsgebrek, zoals Les Invalides in Parijs of, tijdens de heenreis, het stadhuis van Lyon, het mooiste van Frankrijk zoals hij bij Malte-Brun had vernomen (en zoals het op Tripadvisor nog altijd bekendstaat).¹⁶ Ook om de Parijse

¹⁶ Victor-Adolphe Malte-Brun (1816-1889) was een gerenommeerd geograaf en auteur van een meerdelige *La France illustrée* (1853).

Fig. 5: *Victor-Adolphe Malte-Brun door Alexandre Quinet, Bibliothèque nationale de France.*

In Avignon heeft Snellaert aandacht voor de pausen, in Montpellier voor geneeskunde, in Canette (Canet-en-Roussillon) bewondert hij de zee en het landschap en merkt hij dat de toeristen er net zo belaagd worden als in Oostende, ook al is de infrastructuur er totaal ondermaats. Hij weidt uit over de zigeuners die hij in het zuiden ontmoet, is aardig getroffen door het aanschijn van enkele zigeunermeisjes, zwart maar zonder de ‘dikke lippen en platte neuzen’ van het ‘negergeslacht’ (Snellaert, 1858, p. 37). De natuurlijke rijkdom leidt dankzij de irrigatie tot grote vruchtbaarheid. Het irrigatiesysteem is afkomstig van de Moren, ‘een vernuftig volk aen wie de wetenschappen zoo veel verschuldigd zyn’ (Snellaert, 1858, p. 45).

Het is vooral in Parijs dat hij tijd heeft voor toeristische bezienswaardigheden. Tijdens de heenreis, als hij onverwacht zes uur ter beschikking heeft en onder meer de Notre-Dame, de Tuilerieën en het Louvre bezoekt, en tijdens de terugreis als hij al om zes uur aan de koffie zit en twintig minuten later in

ijltempo de stad verkennt, te voet en met de omnibus, en met een extra halte voor een Frans ontbijt in het Palais-Royal.¹⁷ Ondanks zijn nauwelijks verholen bewondering voor de gasverlichting in de Rue du Rivoli en het Palais-Royal ervaart hij Parijs als vuil, ziet hij vooral nauwe straten en huizen van zeven verdiepingen, de ene al lager dan de andere, waar nauwelijks te ademen is. Het Parijs dat Snellaert bezoekt, is volop aan het veranderen. In opdracht van Napoleon III, die een herhaling van de revolutie van 1848 wil vermijden of makkelijker de kop wil kunnen indrukken, werkt Georges-Eugène Haussmann (1809-1891) van 1853 tot 1870 aan een heel nieuwe stad: grote boulevards komen in de plaats van de middeleeuwse straten en buurten en circa 60 procent van de bestaande woningen verdwijnt of wordt ingrijpend verbouwd. Over dat alles niets in het verslag van Snellaert. De Notre-Dame waardeert hij vanwege de fraaie gevel, maar het interieur vindt hij verschrikkelijk, en hij niet alleen, want hij constateert dat de Fransen, zelf beschaamd, overal in het gebouw de rococo-ornamenten weghalen.¹⁸ Ook over andere kerken heeft hij een uitgesproken mening: Saint-Germain l'Auxerrois vindt hij een hoogtepunt, in La Madeleine kan hij geen rooms-katholieke kerk herkennen en hij zou in bewondering staan als het een heidense tempel of een moderne concertzaal was, en het Pantheon, ondertussen weer een kerk, noemt hij een fraai gebouw, maar beter geschikt om de as van beroemde Fransen te bewaren.¹⁹ Verder ziet hij vooral kerkgebouwen in antieke stijl, 'overal ydelheid, de geest van Voltaire op den godsdienst overgeplaatst' (Snellaert, 1858, p. 78).

In de *Jardin du Luxembourg* wordt Snellaert getroffen door de levensgrote beelden van de 'moedige vrouwen' van Frankrijk rond een waterpartij. 'Een uitmuntende gedachte, waerachtig! Ze omvat de kern van de geschiedenis van dat land' (Snellaert, 1858, p. 78-79). *Les Reines de France et Femmes illustres*, vermaarde dus eerder dan moedige vrouwen, is een reeks van twintig meer dan levensgrote witmarmeren beelden, opgesteld langs de grote vijver

¹⁷ Het Palais-Royal, gebouwd voor Richelieu, was in het begin van de negentiende eeuw een stad in de stad, met winkels, theaters, speelzalen, restaurants en bordelen. Het decor voor Balzac's *Comédie humaine*. Aan de hoogdagen kwam een einde toen in 1836 de speelzalen sloten. Tijdens de revolutie van 1848 werd het complex geplunderd en daarna werd het staats eigendom. Tijdens de commune van 1871 werd het Palais-Royal geteisterd door een zware brand. In 1858 waren er volgens het relaas van Snellaert in ieder geval weer restaurants.

¹⁸ Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879) gaf de kerk tussen 1845 en 1865 haar bekende, in zijn ogen 'stijlzuivere' uitzicht.

¹⁹ Het Pantheon was voltooid in 1789 en het revolutionaire regime herbestedde het kerkgebouw als mausoleum. Daarna veranderde het nog enkele keren van functie, om in 1885 definitief een tempel voor de groten van het land te worden.

en de bloemperken voor het Palais du Luxembourg. Ze werden vanaf 1843 besteld door minister van Binnenlandse Zaken graaf Tanneguy Duchâtel (1803-1867) op instigatie van hertog Elie Decazes (1780-1860), groot-referendaris van de *Chambres des Pairs*, het Hogerhuis van edelen dat bestond tijdens de Juli-monarchie. De keuze zou door koning Louis-Philippe in persoon zijn gemaakt, maar daarover bestaat gerede twijfel. Enkele jaren na Snellaerts bezoek werd de tuin ten gevolge van de stadsingrepen van Haussmann anders aangelegd en wellicht was de opstelling van de beelden toen ook anders. Deze lof voor de vrouwen, haast allemaal koninginnen die ook cultureel of maatschappelijk hun stempel wisten te drukken, noopt me ertoe het louter metaforische van de uitspraken over vrouwen en slavinnen in het eerdere reisverhaal te nuanceren. Wellicht was Snellaert toch een stuk vrouwvriendelijker dan de meeste van zijn tijdgenoten.

In het Louvre gaat zijn aandacht niet zozeer naar Egypte en de oudheid, maar vooral naar de schilderkunst. Hij heeft lof voor een knappe Murillo. Jordaens en Van Dyck ziet hij er in volle glorie, maar Rafaël blijft beneden zijn verwachtingen. Ook Rembrandt en Rubens voldoen voor hem niet. Van Rembrandt kent hij beter werk in Hollandse collecties, van Rubens in Antwerpen. Andere bezoekers loven luid de Rubens van de Medicicyclus, maar Snellaert heeft zijn bedenkingen: hij vindt dat Rubens te veel aan het poseren der Fransen heeft toegegeven, betwijfelt zelfs het aandeel van de meester. Gelukkig voor ons, vervolgt hij met een impliciete verwijzing naar de enorme diefstal van meesterwerken van de zogenoemde Vlaamse school onder het Franse bestuur, ‘die de meesterstukken onzer oude school maer al te veel over de grenzen zien trekken, zonder hoop van ze ooit terug te krygen’ (Snellaert, 1858, p. 76).²⁰ Uiteraard bekleedt de Franse school de eerste plaats in de collectie van het Louvre, maar de schilderijen voldoen voor Snellaert niet: ‘men moet ook hier wezen om al het ydele, al het gemaekte der fransche school te begrypen: de komedie, somtyds wel het ballet der menschelyke handelingen en bedryven’ (Snellaert, 1858, p. 75). Een uitgeweken Hollandse kunstenaar, die ‘van den franschen wansmaek voor het komediespel geheel doordrongen’ was geraakt, wordt genadeloos becommentarieerd (Snellaert, 1858, p. 77).

²⁰ De meeste van de door de Fransen geroofde kunstwerken werden met veel moeite en evenveel poeha terug naar België gehaald. Jan Frans Willems schreef er in 1815 een gelegenheidsgedicht over (Cf. Stynen, 2012, p. 47-52). De Fransen roofden niet alleen kunstwerken. Lang voor de Franse Revolutie, na de slag bij (West-)Rozebeke (1382) hadden ze in Kortrijk het uurwerk gestolen. Dat zou zich in Dijon bevinden, maar een halte van slechts tien minuten was uiteraard te weinig om op zoek te gaan (Snellaert, 1858, p. 70).

Het Louvre werd na de revolutie, in 1793, herbestemd als museum, maar Snellaert herinnert zich de vorige gebruikers en noteert: ‘Wy gaepten nog de Tuileriën en de Louvre aen, die twee gebouwen, waer de ondergang van het vaderland zoo dikwyls in beraemd werd’ (Snellaert, 1858, p. 19).²¹ Daarmee doen België en Vlaanderen hun intrede in het relaas.

8. TAAL EN EMANCIPATIE

Op de trein ontmoeten ze zowel een Fransman wiens kennis van België klinkklare onzin kan worden genoemd, als een Frans priester die beter geïnformeerd is, maar opmerkt dat de Belgen geen nationaal gevoel hebben. Hij wijst veelbetekenend op de stad Orange, die ze passeren, maar Snellaert gaat daar niet op in, wat gezien diens orangistische verleden en Groot-Nederlandse heden verrassend kan worden genoemd (Snellaert, 1858, p. 24-25).

Snellaert was op de hoogte van de groei van de verschillende nationalistische bewegingen in Europa. Tot in zijn verslag van de Grievencommissie (1859) toe maakte hij er gewag van: ‘De vlaemsche beweging is de uitdrukking in ons vaderland van die algemeene behoefte naer zelfstandigheid, waarvan de wereldgeest in zyne verschillende betoogingen, dagelyks nieuwe veropenbaringen doet’ (Snellaert, 1859, p. 147-148). De overal in Europa toenemende aandacht voor de volkstaal was hem bekend, maar de details van die ‘nieuwe veropenbaringen’, bijvoorbeeld in het zuiden van Frankrijk, waren hem niet helemaal duidelijk. Zo wekt hij nergens de indruk weet te hebben van het initiatief van Frédéric Mistral (1830-1914). Die stichtte op 21 mei 1854 samen met enkele andere Provençaalse schrijvers de Félibrige, een genootschap dat de literatuur in het Provençaals en de Provençaalse cultuur wilde behouden en promoten. Snellaert blijft in zijn reisverslag veralgemenend: ‘Verscheidene byzonderheden duiden aen dat in ’t zuiden van Frankryk, even als in ’t noordelyk en in ’t oostelyk gedeelte van Europa, zich onbekende krachten bewegen om de volkstalen herop te beuren’ (Snellaert, 1858, p. 29). In Frankrijk ziet hij die evolutie door sommigen zelfs positief onthaald en zijn verblijf in het zuiden leidt tot enkele linguïstische beschouwingen over de situatie ter plaatse en over de lessen die Vlaanderen daaruit kon trekken. Hij merkt hoe in de Roussillon de taal van het land, het voertuig van beschaving, wordt miskend. Het volk hoort er de eigen taal niet meer, zelfs niet in preken. De overheid hanteert uitsluitend het Frans en niet iedereen begrijpt dat voldoende.

²¹ Het Palais des Tuileries werd in 1871 door de communards platgebrand.

‘En het is om tot zulk een beheer te geraken dat men ons, Vlamingen, thans opleidt, ons streelt en vleit, tot dat de strop voor vast zou gelegd wezen’ (Snellaert, 1858, p. 36). In de dorpen is de situatie iets beter, de clerus gebruikt er nog het Catalaans en het kerkelijk onderwijs gebeurt er soms, met of zonder toestemming, in de volkstaal. Dat het Catalaans in Spanje verdrongen is door het Castiliaans helpt natuurlijk ook niet. ‘Is nu dat volledig verdringen der volkstaal, wat sommigen by ons zoo wenschelyk voorkomt, aen het land voordeelig geweest?’ vraagt Snellaert (1858, p. 37) zich af. Hij is zich ervan bewust dat hij daar op korte tijd geen uitspraak over kan doen, maar hij denkt dat twee eeuwen Frans bestuur nauwelijks meer hebben bereikt dan een laagje vernis leggen op de volksaard. Als enige uitzondering ziet hij de koffiehuisen. In een uitspraak over dans toont hij zich een nationaal purist. Hij ziet hoe de Catalaanse dans de eigen aard van het volk weerspiegelt, maar tegelijk merkt hij ook hoe vermenging met andere dansen noodzakelijkerwijze tot een te loorgang van het authentieke leidt.

In Vlaanderen gaat de bedreiging uit van het Frans. In Moeskroen stappen twee jonge priesters in het rijtuig. Ze spreken Frans en Snellaert vermoedt dat ze Voltaire beter kennen dan Vondel. Wanneer zal het ooit beteren, verzucht hij, en hij voegt eraan toe dat men zegt dat de augustijnen in Gent begonnen zijn met onderwijs in de volkstaal. Snellaert heeft wellicht een gerucht gehoord of zijn wensen voor werkelijkheid genomen. Het college van de Gentse augustijnen had in 1795 de deuren gesloten en in het Franstalige Institution St. Augustin dat van 1844 tot 1875 lager onderwijs aanbood, onderwees men het vak moedertaal in het Frans (Grootaers & Mees, 1996, p. 115). Een andere anekdote had wellicht meer impact op de lezer. In Kortrijk stappen twee vrouwen en een man op. Ze gaan naar de paardenrennen in Waregem. Na enkele woorden in het Vlaams gaan ze verder in het Frans, ook met Franse reizigers. Die maken achteraf een spottende opmerking over het brabbeltaaltje (Snellaert, 1858, p. 81).

Snellaerts relaas eindigt met een les. We zagen andere volkeren, zeden, gebruiken, schrijft hij, ‘alles behoorende tot en aen de natie, die men ons by uitnemendheid ten voorbeelde voorstelt. [...] Wy zagen een groot land met schoone steden en bezet van menschen die zich beroemen de eerste natie der wereld uit te maken’. En toch, bij nader toezien heeft hij minder reden tot jaloezie. Het land is door de natuur met rijkdom begiftigd, maar ‘de nyver heeft van ons land ook een paradys gemaakt’. Bergen kunnen bovendien voor catastrofes zorgen en men is of arm of rijk in dat land, ‘en weinig kent men er die eindelooze verdeling van grond, dat den welstand uitmaakt van Vlaenderen, en onze dorpen tot kleine steden vormt’. Ons land, vervolgt hij, heeft schoonheden die men tevergeefs zoekt in de bergen. En wat zijn die bergen trouwens

tegenover ‘onze gemetselde spitsen, de aloude bewaerplaetsen onzer vryheden, of de gedenkzuilen van den vromen zin der vaderen?’ (Snellaert, 1858, p. 82-83). Snellaert (1858, p. 83) ziet hoe het Franse centrale bestuur slechts het voordeel beoogt van één stad en een vijftal satellieten. ‘Buiten dat, gebrek, gebrek aen alles, gebrek aen zelfleven. Het is zwart tegen wit, in vergelyking met den Vlaming, die by den vreemde zoo miskend en door eigen kinderen zoo gelasterd wordt.’

9. ALTIJD WEER DE VLAAMSE STRIJD

Een paer dagen in Luik en in de Ardennen verscheen als brochure of als overdruk uit een of ander vergeten blad en was niet van aard om zijn auteur zeer geliefd te maken bij zijn francofiële medemens. In zijn correspondentie zijn daar af en toe sporen van te vinden. Snellaert stuurde het werkje onder meer aan zijn vriend, de notaris en klassieke verzenbouwer Frans Jozef Blicck (1805-1880), en die reageerde na lectuur met de niet mis te verstane bedenking: ‘Gy spreekt een vrye tael die aen de *nieuwe* politiek niet zeer zal bevalen. Van dien kant moet gy u aen tegensprekers verwachten die niet zachter zullen zyn dan de gene die gy aentref in ’t lettergebied. Moest gy nu het ridderskruis van Leopold ontvangen, *gy zoudt er gestaen hebben.*’²²

Aan Eduard Michels stuurde Snellaert niet minder dan zes exemplaren. Zijn tekst was meer dan een divertimento en hij wilde gelezen worden. Hij vroeg Michels het reisrelaas te verspreiden, ‘niet onder letterkundigen, die krygen het van my, maer tusschen de denkende menigte die doorgaens weinig onderdicht wordt vant gene zy het noodigst zou moeten weten. Ik meen dat het niet ontydig is, nu dat zekere zaken op het tapyt zyn, met onze broeders uit de rotslanden nader bekend te worden die mannen spelen zoo den baes dat wy wel weten mogen met wien wy te doen hebben.’²³

²² Brief van Blicck aan Snellaert, 18 november 1851 (UBG, G015752/10). Snellaert was een van de eersten, zo niet de eerste om in Vlaanderen aan ernstige literaire kritiek te doen (Cf. ook Vlaselaers 1985, o.a. p. 108, 113 en 225, en Van den berg & Couttenier 2009, p. 323-325). Dat hij ook zijn vrienden niet spaarde, werd hem niet door iedereen in dank afgenomen. Eerder in 1851 was Snellaert geridderd in de Orde van de Nederlandse Leeuw, in 1849 had hij de Leopoldsorde gekregen. Wat Blicck concreet bedoelde met de nieuwe politiek is niet meteen duidelijk. De liberale regering-Rogier was al sedert 1847 aan de macht, had in de zomer van 1850 eindelijk haar onderwijspolitiek kunnen realiseren en laboreerde in het voorjaar van 1851 aan Frère-Orbans wet op de successierechten die een regeringscrisis zou veroorzaken.

²³ Brief van Snellaert aan Michels, 15 november 1851 (in september 2024 verworven door de UBG).

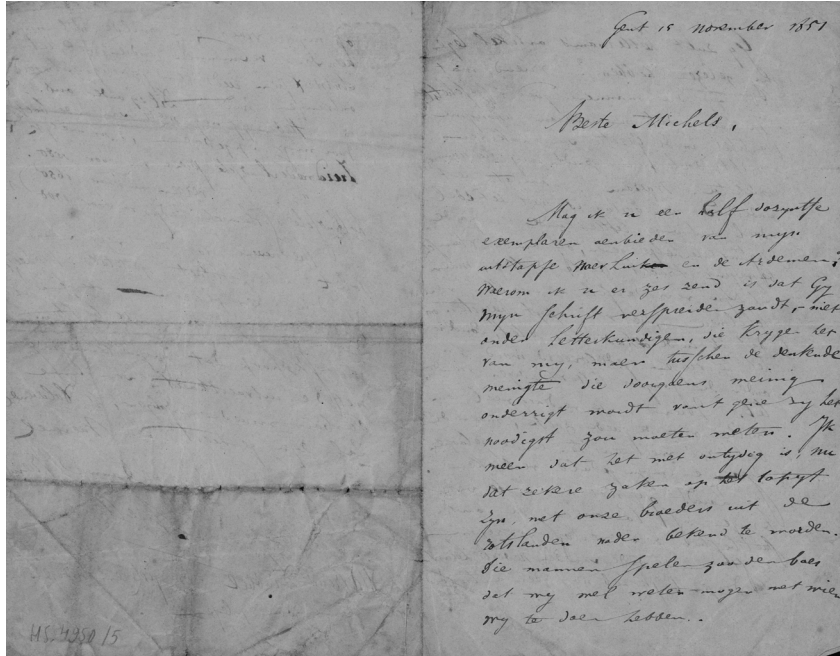

Fig. 6: Fragment van een brief van Snellaert aan Ed. Michels,
15 november 1851, UBG.

Over *Een loopje tot de Pyreneeën*, dat via het Willemsfonds een ruime verspreiding kende, wordt in de bewaarde briefwisseling niet gerept. Omdat het Vlaams en de Vlamingen er vooral tegenover het Frans in Frankrijk en de Fransen als volk worden geplaatst, genereerden de uitspraken misschien ook minder controverser dan de tegenstellingen die in de eerste tekst in eigen land waren gesitueerd. De teneur van Snellaerts bedenkingen is echter identiek.

Ook de Groot-Duits denkende magistraat en taal- en letterkundige Victor Hubert Delecourt (1806-1853), die zijn Nederlandstalige werken signeerde met Hubert van den Hove, las het opstel over Luik en de Ardennen met belangstelling. En hij had zijn bedenkingen. Hij ging ermee akkoord dat de landbouw weinig voorstelde, maar hij vond in de tekst niets over de bloeiende nijverheid in de provincie Luik. Hij was het eens met Snellaert dat Luikenaars sinds 1830 een te groot aandeel hadden in het landsbestuur, wat voor Henegouwers, Vlamingen en Brabanders nadelig was, maar hij vond dat zijn correspondent een foute betekenis gaf aan de (door de Gentenaar niet eens weergegeven) woorden van Grandgagnage. Delecourt beperkte die uitspraak tot het loutere feit dat het voor Luikenaars geen zin had Vlaams te leren omdat alle Vlamingen toch Frans spraken en omdat 'le

flamand est à peine enseigné dans les provinces flamandes'. Te Doornik evenwel, zo nuanceerde hij, was men dichterbij Vlaanderen, had men er wel belang bij Vlaams te leren, en deden dan ook meer dan honderd leerlingen dat.²⁴

Bij eerdere en latere gelegenheden had Snellaerts vriend, Jules baron de Saint-Genois, historicus en bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek, hem er al op gewezen dat zijn vaak onverzoebare houding contraproductief was. In 1848 reageerde hij op een hem toegestuurd manuscript, wellicht het in 1849 gepubliceerde *Histoire de la littérature flamande* met een duidelijk 'Zie toch van tegen de vlaemsche letterkunde geene nieuwe vyanden optemaken.' De Saint-Genois wees er ook op dat de priesters niet helemaal tegen de Vlaamse zaak waren en dat de Walen het best niet te hard werden aangepakt: men vangt meer vliegen met honing dan met azijn. En bovendien: 'Uw werk is geen vertoogschrift onzer grieven of eene pleitrede ten voordele der moedertaal, maer alleen eene expositie van de verdiensten onzer nationale letterkunde.'²⁵ Enkele jaren later, na een felle rede van Snellaert in de Académie, vond De Saint-Genois het nog eens nodig hem te vermanen: 'in uw eigen belang en in hetgene der vlaemsche zaak, moet gy nu wat *patte de velours* maken in de Akademie, anders gaet gy daer altyd voorkomen, als een *Heremans* die zich maneteert en kwaed wordt, telkens dat hy spreekt.'²⁶

Het was Snellaert er nooit om te doen zijn lezers te behagen. Altijd opnieuw gaf hij onomwonden zijn mening en altijd opnieuw wist hij de Vlaamse beweging en de Vlaamse grieven ter sprake te brengen. Hendrik Conscience formuleerde dat duidelijker dan wie ook, in zijn herdenkingsredevoering in de koninklijke academie in Brussel, waarvan beiden lid waren:

Al wat Snellaert ooit schreef is aan een dubbel doel toegewijd: ofwel hij poogt het Vlaamsche volk door de voorspiegeling van zijn grootsch verleden tot besef zijner edele afkomst en tot nationale trotschheid te verheffen; ofwel, hij vaart met bitterheid, ja, met gramschap uit tegen degenen, welke volgens hem uit zucht naar eigenbaat een gansch volk tot zedelijk en stoffelijk verval zouden willen veroordeelen. Zelfs wanneer het onderwerp dat hij behandelt geheel vreemd aan dit vraagpunt schijnt te moeten blijven, wordt hij door zijne vooringenomenheid

²⁴ Brief van Delecourt aan Snellaert, 8 december 1851 (UBG, G015755/12).

²⁵ Brief van De Saint-Genois aan Snellaert, 11 september 1848 (UBG, G015764).

²⁶ Brief van De Saint-Genois aan Snellaert, 29 april 1865 (UBG, G105764). Tegelijk blijkt dat J.F.J. Heremans (1825-1884), Vlaams boegbeeld en professor in Gent, ook wel de reputatie van onverbeterlijk querulant had.

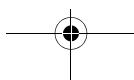
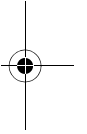
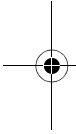
voor Vlaanderen medegesleept, en alles wordt hem eene reden om van den strijd voor moedertaal en volksbestaan te spreken. (Conscience, 1873, p. 174)

In zijn reisrelazen was dat dus niet anders.

Literatuurlijst

- Absillis, K.** (2022). *Het slechte geweten van Vlaanderen. Nationalisme, racisme en kolonialisme in de tijd van Hendrik Conscience*. Antwerpen: Davidsfonds.
- Bouvier, J.-A.** (1945). 'La gare de Perrache: Ses conditions de site et les conséquences de son établissement'. *Les Études rhodaniennes*, 20/1-2: 97-111, 102-104. <https://www.persee.fr/doc/geoca_1164-6268_1945_num_20_1_6587> [15 maart 2024].
- Clark, C.** (2023). *Revolutionary spring. Fighting for a new world 1848-1849*. S.l.: Allan Lane.
- Conscience, H.** (1873). 'Korte levensbeschrijving van Ferd.-Augustijn Snellaert, lid der academie.' *Annuaire de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 39: 167-188.
- Couttenier, P.** (2003). 'Hoe ik bijna een Robinson werd: Vlaamse reisverhalen uit de negentiende eeuw'. In Brems, E. (red.), *Ken ik u niet? Over het vreemde en de vreemdeling in de Nederlandse literatuur*. Leuven: Peeters, pp. 25-64.
- Couttenier, M.** (2009). 'Fysieke antropologie in België en Congo (1883-1964)'. In Allegaert, P., Cailliau, A. & Scharloo, M. (red.), *De exotische mens. Andere culturen als amusement*. Tiel: Lannoo, pp. 96-113.
- Couttenier, M.** (2024). *Anthropology and race in Belgium and Congo (1839-1922)*. New York/Londen: Routledge.
- Grootaers, W. & Mees, M.** (1996). *Zeven eeuwen Augustijnen: een kloostergemeenschap schrijft geschiedenis*. Gent: Snoeck-Ducaju.
- Rogge, G.** (2016). *Het Gentse Zuidstation en de impact op de stad*. Gent: Snoeck.
- Snellaert, F.A.** (1843). 'Een reisje in het Noorden, door Dr. J. Nolet de Brauwere van Steeland – Notre frontière du Nord-Ouest. Excursions pendant les vacances (août 1843 par L. Jottrand). *Kunst- en Letterblad* IV, 24: 93.
- Snellaert, F.A.** (1847). *Wael en Vlaming*, Gent: Gyselynck (overdruk uit Belgisch Museum X (1846), p. 345-363).
- Snellaert, F.A.** [1851]. *Een paer dagen te Luik en in de Ardennen*. Gent: J.M. Bauwens. <https://books.google.be/books?id=mwpbAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false>.
- Snellaert, F.A.** (1858). 'Een loopje tot in de Pyreneeën'. *Volks-Almanak van het Willems-Fonds voor 1859*. <<https://books.google.be/books?vid=GENT90000144193&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>>.

- Snellaert, F.A.** (1859). *Vlaemsche commissie. Instelling, beraedslagingen, verslag, officieele oorkonden*. Brussel: Verbruggen.
- Snellaert, F.A.** (1872). *Rapport sur les travaux de la commission chargée de la publication des anciens monuments de la littérature flamande*. Brussel: Hayez (overdruk uit: Livre commémoratif du centième anniversaire de l'Académie (1772-1872)).
- Stynen, L.** (2012). *Jan Frans Willems, Vader van de Vlaamse beweging*. Antwerpen: De Bezige Bij.
- Stynen, L.** (2022). 'Op reis met Virginie Loveling'. In Loveling, V., *Een winter in het Zuiderland*. Antwerpen: Davidsfonds, pp. 7-61.
- Van den Berg, W. & Couttenier, P.** (2009). *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Van der Hertten, B.** (2004). *België onder stoom. Transport en communicatie tijdens de 19de eeuw*. Leuven: Universitaire Pers.
- Vander Maelen, Ph.** (1831). *Dictionnaire géographique de la province de Liège*. Brussel: Etablissement géographique.
- Vander Maelen, Ph.** (1834). *Dictionnaire géographique de la province d'Anvers*. Brussel: Etablissement géographique.
- Vandermaelen, Ph.** (1838). *Dictionnaire géographique du Luxembourg*. Brussel: Etablissement géographique.
- Vlasselaers, J.** (1985). *Literair bewustzijn in Vlaanderen 1840-1893. Een codereconstructie*. Leuven: Universitaire Pers.

***Dorpslucht* van Stijn Streuvels versus *Het Ezelken* van Cyriel Buysse**

Marc Van Kerchove

Samenvatting

De romans *Het Ezelken* van Cyriel Buysse en *Dorpslucht* van Stijn Streuvels werden kort na elkaar in respectievelijk 1910 en 1914 gepubliceerd. In beide romans werd de thematiek van het priestercelebaat in vrij gelijklopende situaties aangeraakt. Vreemd genoeg werd enkel Buysse hiervoor op de korrel genomen. Dat ook Streuvels dit thema in *Dorpslucht* behandelde, werd over het hoofd gezien. We willen in dit artikel enkele cruciale scènes naast elkaar plaatsen waarin het thema van het celibaat in beeld gebracht wordt in *Het Ezelken* van Buysse en in *Dorpslucht* van Streuvels. *Het Ezelken* van Buysse werd een succes, het volumineuze *Dorpslucht* van Streuvels daarentegen werd een van de meest vergeten werken uit zijn oeuvre. We zoeken een verklaring waarom de receptie van *Dorpslucht* zo verschillend was van die van *Het Ezelken* en waarom *Dorpslucht* uit het vizier verdween, ook al bracht Streuvels er met *Beroering over het dorp* in 1948 nog een sterk gereduceerde versie van op de markt.

Abstract

The novels *Het Ezelken* by Cyriel Buysse and *Dorpslucht* by Stijn Streuvels were published in 1910 and 1914, respectively. Both novels address the theme of priestly celibacy in fairly similar situations. Strangely enough, only Buysse faced criticism for this, while the fact that Streuvels also addressed the theme in *Dorpslucht* went unnoticed. In this article, we will compare some crucial scenes from *Het Ezelken* and *Dorpslucht* in which celibacy is depicted. *Het Ezelken* became a success, whereas the voluminous *Dorpslucht* turned into one of the most forgotten works in Streuvels's oeuvre. We try to explain why the reception of *Dorpslucht* differed so greatly from that of *Het Ezelken*, and why *Dorpslucht* was forgotten, despite the fact that Streuvels published a heavily condensed version of the novel in 1948, called *Beroering over het dorp*.

1. INLEIDING – STREUVELS EN BUYSSE, EEUWIGE CONCURRENTEN?

Stijn Streuvels en Cyriel Buysse waren generatiegenoten met een klein leeftijdsverschil: Buysse werd geboren in 1859, Streuvels in 1871. De periode waarin ze het grootste deel van hun creatief werk publiceerden, is grosso modo dezelfde. Voor Buysse liep die van 1887 tot 1931 (Buysse overleed in 1932), voor Streuvels van 1899 (zijn eerste bundel in boekvorm) tot ongeveer 1941 (vertalingen, herwerkingen en autobiografische geschriften buiten beschouwing gelaten).

In de traditionele beeldvorming was Buysse de vermeende antiklerikaal, de liberaal, de kasteelheer, de belgicist, de afstandelijke schrijver die boven het volk stond en die gedurende maanden in Den Haag verbleef. In de literaire kritiek werd hij ook wel als een amorele naturalist voorgesteld. Streuvels daarentegen werd gepercipieerd als de katholiek, de landman, de Vlaming, de schrijver die in het landelijke dorp Ingooigem woonde. Het waren bijna karikaturen, die bij het grote publiek toch zijn blijven hangen (Van Kerchove, 2018, p. 311-330; Van Kerchove, 2020, p. 127-167). Dat beide heren zowel qua karakter, maatschappelijke positie als literair profiel sterk van elkaar verschilden, is een feit. De contacten tussen Streuvels en Buysse waren dan ook eerder schaars, wat hen niet belette om elkaars werk te lezen en te commentariëren, en dat ging er niet altijd vriendelijk aan toe. Toen André De Ridder in 1909 aan Cyriel Buysse vroeg welke schrijvers uit Vlaanderen hij verkoos, antwoordde Buysse zonder aarzelen: ‘de verhalen van Streuvels’ (De Ridder, 1909, p. 145-151).¹ Streuvels behoorde voor Buysse tot een klein aantal auteurs van wie hij naar eigen zeggen alles las. Hij vond de verhalen van Streuvels weliswaar ‘langdradig’, maar ‘soms ook goed, echt vlaamsch werk, werk van het land, van den grond’. Na die halfslachtige lofbetuiging begon hij Streuvels evenwel vakkundig af te breken:

De psychologie blijft echter aan de zwakke kant. Zeer raar kunnen we zijne menschen als heelemaal echt aanzien; hunne gevoelens zijn te zoet, te zacht. Men zou soms zeggen dat hij wel zou kunnen en wel willen maar dat hij niet durft in de psychologie van zijne personagies

¹ Joris Van Parys liet in zijn biografie over Buysse bij dit interview een zekere verongelijkheid voelen: ‘Het eerste interview met een Vlaming in *Den Gulden Winckel* was, hoe kan het anders, *Bij Stijn Streuvels*, in november 1907. [...] en, eindelijk, *Bij Cyriel Buysse* in oktober [1909].’ (Van Parys, 2007, p. 371).

ingrijpen. Is het zijne katholieke opvatting die hem verhindert den boer reëel te zien, of tenminste niet reëel in zijn werk te geven? (p. 148-149)

In een artikel uit 1904 waarin Buysse een commentaar over Streuvels' *Minnehandel* geschreven had, kwamen vergelijkbare bemerkingen aan bod (Buysse, 1982, p. 166-179).

De kritiek van Streuvels op het werk van Buysse was echter navenant. Enkele dagen na de publicatie van de eerste aflevering van *Het Ezelken* in het tijdschrift *Groot Nederland*,² reageerde Streuvels in een brief aan Emmanuel de Bom: 'Ik heb veel plezier met Buysse's 'Ezelke' ('Gr[oot] Nederl[and]'), Jan[uari]). Hij geraakt althans nooit *bòven* het caricaturale, maar hij vertelt prettig!' (Smits, 2005, p. 377-379) In zijn autobiografische notities uit de jaren 1950-1960, uitgegeven onder de titel 'Nulla dies sine linea', kwam Streuvels nog eens terug op zijn lezing van het werk van Buysse. Daarbij gaf hij zijn opponent andermaal een koekje van eigen deeg:

Ik neem gewoonlijk Buysse mee naar bed. Niet dat ik de gewoonte heb in bed te lezen, maar 't komt wel eens voor dat men te midden van de nacht ineens wakker wordt, en wel met 't gevoel dat er van slapen geen kwestie meer is. [...] Dan maar zijn toevlucht nemen tot lectuur. En waarom Buysse? Om de klare duidelijke lettertype waarmee zijn boeken gedrukt zijn en 't zicht niet vermoeien, en omdat het gemakkelijke lectuur is. Buysse is een merkwaardige verteller, enkele van zijn romans en bijzonderlijk novellen zijn smakelijke kost, doch Maupas-sant staat er ver boven! Maar als hij het over zichzelf heeft (sensaties, stemmingen, emoties en ander kleingoed), is hij sentimenteel, flauw en zijn beschrijvingen romantisch vervelend. Waar hij door zijn landstreek loopt en met de bewoners... du terroir omgaat, zie ik altijd de meneer die er vanuit de hoogte op neerziet, met geveinsd medelijden en superioriteit – de man die emoties opdoet... Zijn romans echter zijn van 't beste uit, omdat men er de schrijver niet in gewaar wordt. (Streuvels, 2021, p. 324)

Alhoewel Streuvels en Buysse zich niet openlijk als concurrenten profileerden, was de hele saga over de Staatsprijs die twee opeenvolgende keren, in 1905 en 1911, aan Streuvels werd toegekend, voor Buysse en zijn aanhangers

² *Het Ezelken* verscheen vanaf januari 1910 in maandelijkse afleveringen in het tijdschrift *Groot Nederland* om in november 1910 in boekvorm gepubliceerd te worden.

moeilijk te verteren. Van een hechte vriendschap was er ook daarom geen sprake. Afgaande op zijn autobiografische geschriften vond Streuvels Buysse alleszins ‘minder sympathiek’:

De 29ste juli de begrafenis bijgewoond van Cyriel Buysse. Die was mij minder sympathiek omdat ik in hem altijd iets van de voorname mijnheer heb ontwaard die van uit de hoogte op zijn dorpsgenoten neerzag en ze in gewild minder gunstige gedaante heeft beschreven. Hij was anders een uitstekende verteller, met fijne observatiegeest, maar bleef altijd laag bij de grond. (Streuvels, 1973, p. 1366)³

Cyriel Buysse overleed op 25 juli 1932 en werd burgerlijk begraven te Gent op 29 juli. Enkele dagen voor zijn dood, op 21 juli, had Buysse de adellijke titel van baron gekregen. Op vraag van zijn echtgenote, Nelly Dyserinck-Tromp, werd deze persoonlijke titel enkele dagen na zijn dood omgezet in een erfelijke titel voor haar als weduwe en voor de kinderen uit hun huwelijk.⁴ Streuvels daarentegen zou de adellijke titel van baron, die hem in 1964 werd aangeboden, weigeren. Volgens André Demedts zou Streuvels die titel – na een oorspronkelijke toezegging – uiteindelijk geweigerd hebben omdat hij zich niet kon inbeelden dat de mensen van Ingoogem hem als mijnheer de baron zouden moeten aanspreken. Dat vooruitzicht schrikte hem volgens Demedts af, want hij wilde geen landedelman zijn, zoals Buysse geweest was (Demedts, 1971, p. 355-356). Hedwig Speliers ging nog een stap verder. Hij beschouwde de weigering van Streuvels als het ‘tot over de grenzen van de dood’ schaakmat zetten van zijn vermeende ‘eeuwige concurrent Cyriel Buysse.’ (Speliers, 1994, p. 647)

De roman *Het Ezelken, wat niet vergeten was*, meestal kortweg als *Het Ezelken* aangeduid, werd door de katholieke literaire kritiek en de katholieke zuil verworpen omdat Buysse volgens hen een relatie suggereerde tussen een pastoor en zijn meid, en omdat hij onderhuids kritiek leverde op de clerus in het algemeen. Op zijn beurt bekritiseerde Streuvels in *Dorpslucht* eveneens individuele clerici en nam hij de Kerk in het algemeen op de korrel. Daarenboven beschreef hij op subtiële wijze een effectief groeiende relatie tussen

³ Joris Van Parys reageerde daar gevat op door te stellen dat ‘de meeste andere collega’s [...] een betere reden [hadden] om Buysse een laatste groet te willen brengen.’ (Van Parys, 2007, p. 746).

⁴ Uit het huwelijk van Cyriel Buysse met Nelly Dyserinck-Tromp, die als weduwe reeds drie dochters had uit haar eerste huwelijk, is slechts één zoon geboren, René Buysse (1897-1969). Die erfde de titel van baron en gaf die op zijn beurt door aan zijn enige zoon Guy Buysse (1937-1981). Guy Buysse is echter kinderloos gestorven waardoor de titel van baron niet verder werd doorgegeven.

een kapelaan en een jonge vrouw. In de literaire kritiek, ook van katholieke zijde, bleef het hierover opvallend stil.

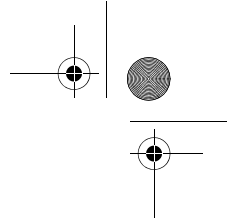
2. HET CELIBAAT IN *HET EZELKEN*

De roman *Het Ezelken*⁵ handelt over de lotgevallen van juffrouw Constance Vervaecke, ook ‘het Ezelken’ genoemd, omdat zij steeds, door onrust gekweld, van hier naar daar draaft en omdat ‘de hoogte op haar rug, die wel geen bochel was, maar op een bochel leek’ de spotlust van de dorpelingen ‘bedektelijk’ opwekt. (p. 636) Haar jongere broer, Désiré, wordt als nieuwe pastoor in het dorp ingehaald en Constance neemt de zorg voor haar broer op zich door bij hem te gaan inwonen en een jonge meid, Céline, te engageren. Constance wordt echter wantrouwig en vermoedt of beeldt zich in dat er iets gaande is tussen haar broer en de meid. Op een nacht wordt Désiré opgeroepen voor een ‘berechting’. Samen met de koster trekt hij de nacht in om de laatste sacramenten toe te dienen. Het is al drie uur ’s nachts wanneer haar broer en de koster terugkeren naar de pastorie. Constance, die wakker geworden is, hoort stemmen in de keuken. Ze vermoedt dat de koster en haar broer nog een kop koffie zitten te drinken, maar kan de slaap niet meer vatten. Ze ligt te wachten tot haar broer naar zijn slaapkamer gaat, maar het geluid in de keuken blijft duren. Ineens denkt ze dat haar broer toch al is gaan slapen, maar dat het de koster is die met Céline in de keuken is blijven hangen. Ze stapt resoluut uit haar bed en gaat naar beneden om de koster en de meid eens flink de les te lezen:

[Ze] duwde [de keukendeur] ruw open... maar meteen bleef ze staan, stom, en als versteend van ontzetting, bij ’t onverwachte schouwspel, dat haar ogen trof.

Niet de koster zoals zij verwachtte, maar meneer de pastoor zelf zat in de keuken, gezellig op twee stoelen uitgestrekt, met een potje koffie in de hand, en om de hoek van de tafel, tegenover hem, Céline, half aangekleed, met blote, blanke hals, de ogen wild, de wangen gloeiend, eveneens met een kopje in de hand. Zij slaakten beiden, als van schrik,

⁵ Voor alle citaten uit *Het Ezelken* verwijzen we telkens naar: Buysse, 1974, p. 615-767. De bladzijden worden tussen haakjes in de tekst aangegeven.

een kreet en sprongen overeind, en meneer de pastoor riep met een angststem:

- Wa schilt er? Wa gebeurt er? Woarom komt-e gij uit ou bedde?

Het Ezelken gaf niet dadelijk antwoord. Er was een korte poos volkomen, doodse, als versteende stilte. Meneer de pastoors ogen hadden een harde, boze uitdrukking; Céline haalde met een traag, machinaal gebaar, haar wollen borstdoek over haar roomblanke hals dicht. [...]

- 'k 'n Wist niet wat dat er gebeurde, antwoordde eindelijk, hikkend van ontsteltenis, het Ezelken, [...] 'k miende dat de koster hier nog zat...

- En moest-e gij doaveuren uit ou bedde komen? Hij es al lank goan sloapen! schimpte minachtend meneer de pastoor. [...]

- Woarom 'n goa-je gulder euk nie sloapen? [...]

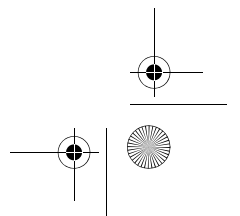
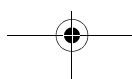
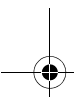
- We goan, ... we goan... herhaalde hij met nadruk. – 'k Mage toch wel mijn tasken káffee uitdriynken, e-woar? vroeg hij glimlachend, iets zachter gestemd. [...]

- Blijft-e gij nog op, iefers Constance? vroeg evenzo kalm Céline, zodra meneer de pastoor weg was.

- Goa moar! Goa moar! Goa moar! raasde 't Ezelken, nijdig het hoofd bukkend, om de verfoeide meid niet eens meer aan te moeten kijken. (p. 663-664)

Niet alleen haar eigen broer komt in het vizier, de collega-clerici uit de omliggende dorpen, die door Désiré uitgenodigd zijn op een groot diner in de pastoorij, vinden in de ogen van Constance evenmin genade. Ook hier speelt Céline volgens haar een uitlokkende rol, al is die laatste zich van geen kwaad bewust:

Juffrouw Constance wist eigenlijk niet wat ze wel van zo'n priesterfeestmaal denken moest. Feitelijk hield zij er niet van. [...] zij hield toch meer van geestelijken in 't prestige van hun ambt, dan van geestelijken als gewoon wereldse mensen, om een feestdis. Het leken, behalve in de kleren, op geen priesters meer, zoals zij daar zaten te eten, te drinken, te roken en te praten; en waarom, telkens als Céline met een schotel binnenkwam, moesten zij allen zo doordringend naar haar kijken; en wat mocht meneer Verraert, de oude, deftige pastoor

van Akspoole, toch voor grappigs in 't Latijn gezegd hebben, dat hen eensklaps allen, ook haar broeder, in een proestlach had doen uitbarsten? Zij had het hem niet durven vragen, maar toch wel begrepen dat het op Céline doelde; en zoets vond zij ongepast, niet waardig voor geestelijken.

Het eigenaardigste was, dat ze 't vooral Céline kwalijk had genomen.

- Wa was dat doar? vroeg zij vinnig, toen het meisje, die er trouwens niets van gesnapt had, in de keuken terug kwam.
- 'k 'n Weet ik da niet, antwoordde Céline dan ook heel natuurlijk.
- Ge moet op ou respect letten, had de oude vrijster misnoegd gebromd, zonder te weten waarover zij eigenlijk bromde. (p. 638-639)

De hele atmosfeer zoals Constance die ervaarde en de vermeende nachtelijke betrapting waarbij de meid 'half aangekleed' was – wat 'met blote, blanke hals' in de praktijk betekende – was voor de katholieke zuil voldoende om Buysse te beschuldigen van openlijke spot met het celibaat. In *Boekenschouw* mocht Buysse spitsroeden lopen: 'Dit boek', zo schreef Knaapen, 'wordt als werkelijk waardevolle psychologie geprezen, en ik vraag me af, waar die te bewonderen, zielkunde nu te vinden is. Het zijn [...] misselijke karikaturen [...] een vastenavond-pastoor, door de agenten dadelijk aan zijn onclericaal gedrag erkend en ontmaskerd, een tooneel-priester. [...] Wanneer ik over werktuigkunde [...] of 'n ander vak stommiteiten durfde neerschrijven', aldus nog Knaapen, '[zo]als Buysse hier doet over het leven van priesters, [...] dan zouden boekbeoordeelaars geen woorden genoeg hebben om mijn allerdomst gekrabbel uit te jouwen.' (Knaapen, 1910, p. 106-107) Criticus Jules Persyn stelde in *Dietsche Warande & Belfort* de retorische vraag of hij Buysse eens een boek over een 'écht priesterleven' moest bezorgen om de volgende keer een 'stichtende' roman te schrijven (Persyn, 1912, p. 599). Jacqueline Bel schreef dat de toenmalige clerus zich door *Het Ezelken* geschoffeerd moet hebben gevoeld vanwege de bespotting van het celibaat (Bel, 2008, p. 17).

De vermeende relatie tussen Désiré en Céline wordt in de roman van Cyriel Buysse echter niet uitgewerkt. Maurice Maeterlinck liet vanuit Neuilly in een brief aan zijn vriend Buysse weten dat hij het zelfs 'een beetje jammer [vond] dat het leven en de avonturen van Désiré en Céline [...] in het vage gelaten [werden].' (Van Parys, 2007, p. 367, 866). Criticus Herman Robbers meende te weten dat Buysse deze zogezegde relatie tussen Désiré en Céline niet had uitgediept omdat hij daardoor de roman bedorven zou hebben (Van Parys,

2007, p. 367, 866). Zelfs de jezuïet Evarist Bauwens voelde zich als priester blijkbaar niet genoeg ‘geschofferd’, want in 1912 nam hij uit deze verguisde roman een fragment op in zijn vooraanstaande katholieke schoolboekenreeks *Zuid en Noord*,⁶ ook al was hij de mening toegedaan dat men overal voelde dat Buysse ‘in de pastorie niet thuis [was]’ en over zaken schreef waar hij niets van af wist (Bauwens, 1912, p. 457-458).

In essentie handelt de roman *Het Ezelken* over de machtsstrijd tussen Constance en de meid Céline. Daarbij wordt Constance aangevuurd door haar vriendin en toeverlaat, juffrouw Toria (Victoria) Schouwbroeck. Op een bepaald moment stelt Constance haar broer voor de keuze: ‘Ik of zij! riep zij uitdagend. – G’ hèt te kiezen: es ze morgen nie wig, ’k goa zelve wig!’ (p. 672), wat ook gebeurt. Wanneer de koster haar daarna een huwelijksaanzoek doet, dat Constance na aarzelen en onder invloed van haar vriendin Toria weigert – maar ‘*wat niet vergeten was*’ zoals de ondertitel van de roman luidt – ontstaat er nog een reeks verwickelingen, waarna Constance uiteindelijk berooid en vereenzaamd achterblijft en sterft.

3. HET GROEIEND VERLANGEN IN *DORPSLUCHT*

Enkele jaren na de publicatie van *Het Ezelken* verscheen tussen februari 1913 en augustus 1914 de roman *Dorpslucht* in afleveringen in het tijdschrift *De Tijdspiegel*,⁷ om in april 1914 als Deel 1 in boekvorm op de markt te worden gebracht, gevolgd door Deel 2 in oktober 1914.⁸ In *Dorpslucht* stond Streu-

⁶ In deze uitgave stonden drie fragmenten uit de werken van Buysse: uit *Het leven van Rozeke Van Dalen* (1906), *Het volle leven* (1908) en *Het Ezelken* (1910). In een volgende editie van *Zuid en Noord* uit 1915 was het fragment uit *Het Ezelken* echter geschrapt.

⁷ Volgens Roemans en Van Assche zou de laatste aflevering in *De Tijdspiegel* verschenen zijn in maart 1914 (Roemans & Van Assche, 1972, p. 169). Bij nazicht van de jaargangen 70 (1913) en 71 (1914) van *De Tijdspiegel* blijkt echter dat *Dorpslucht*, Deel 1 van februari 1913 tot en met september 1913 in acht afleveringen verschenen is en dat *Dorpslucht*, Deel 2 van oktober 1913 tot en met augustus 1914 in elf afleveringen verschenen is. Dit stemt overeen met een brief van Streuvels aan De Bom van 29 april 1914. Om een misverstand op te helderen, had Streuvels aan De Bom laten weten dat hij hem tot dan toe elke maand een overdruk uit *De Tijdspiegel* had opgestuurd en dat hij dat nog zou doen tot en met augustus 1914 (‘de maand Oogst’), want daarin zou volgens Streuvels de laatste aflevering gepubliceerd worden. (Smits, 2005, p. 478-479).

⁸ Volgens Roemans en Van Assche is Deel 1 verschenen op 14 april 1914 en Deel 2 op 6 oktober 1914. Beide delen samen telden 876 bladzijden: 332 bladzijden voor Deel 1 en 544 bladzijden voor Deel 2 (Roemans & Van Assche, 1972, p. 169). Het verklarende vignet dat in Deel 2 van *Dorpslucht* gekleefd werd, over het niet meer kunnen aanbrengen van wijzigingen, staat getekend ‘september 1914’.

vels zeer kritisch tegenover de geloofsbeleving zoals hij die in zijn eigen omgeving ervaren had. Zo stoorde hij zich aan de ambitie van sommige jonge priesters die het klerikale karakter van het parochiale leven wilden versterken en daarbij de gematigde oudere pastoors opzij probeerden te duwen. In zijn eigen parochie in Ingooigem, waar Hugo Verriest pastoor was, was Streuvels getuige geweest van deze kleinmenselijke na-ijver. De gelijkenissen tussen de gebeurtenissen in Ingooigem en de manier waarop Streuvels in *Dorpslucht* toont hoe de nieuwe kapelaan, Gust Vanderpe, zich manifesteert tegenover de oude pastoor Maenhout, liggen voor de hand. Streuvels neemt daarbij op een subtiële, maar expliciete manier de handel en wandel van kapelaan Vanderpe in het vizier. Het wederzijds groeiende verlangen tussen Gust Vanderpe en de jonge Elvire Koornaert wordt stap voor stap weergegeven. Uiteindelijk raakt de kapelaan in gewetensnood. Elvire daarentegen geeft innerlijk volledig toe aan haar verlangen naar de kapelaan

Deze gebeurtenissen vinden plaats tijdens een bedevaartreis naar Lourdes waaraan kapelaan Vanderpe samen met zijn zus Irma en juffrouw Elvire Koornaert deelneemt. Ze doorkruisen per trein heel Frankrijk. In hun treincoupé zitten aan de ene kant de kapelaan, diens zus Irma en naast haar Elvire. Tegenover hen zitten een jong gehuwd paar, een advocaat en zijn vrouw. Streuvels noemt die coupé het ‘nauwe omhein’ (deel 2, p. 168),⁹ net zoals in *Het leven en de dood in de ast* de beslotenheid van de ast de plaats is waar droom en daad in elkaar vloeien. Op een bepaald moment staan de vijf passagiers aan het raam van hun coupé om een zonsondergang te bewonderen:

Toen gebeurde 't dat Elvire het hoofd wat terzijde neeg om uit eene lastige houding te geraken en merkte te zelfdertijde in den zwong dat de advocaat in 't gedrang zijn vrouw met de hand over 't lijf streeelde en de gelegenheid niet weerstaan had om haar ongemerkt in den hals te kussen. In een onbedachten nood om zich te vergewissen, zocht Elvire den blik van den onderpastor en hare verlegenheid verdubbelde nu 't haar duidelijk werd dat hij ook gezien had 't geen er gebeurd was. [...] Nu de kapelaan wist dat zij het gezien had, was 't alsof zij zelf op eene oneerlijke daad betrapt werd [...]. (deel 2, p. 159-160)

⁹ Voor alle citaten uit *Dorpslucht* verwijzen we telkens naar de oorspronkelijke uitgave uit 1914. Bij elk citaat geven we eerst het respectieve deel aan gevolgd door de bladzijde(n).

De nacht valt, maar Elvire kan de slaap niet vatten. Ze doet alsof en bespiedt door haar wimpers het jong getrouwde koppel:

Door de schemering merkte Elvire iets in de uitdrukking van hun gelaat dat ze er nog niet in gezien had [...]. Hij nam hare hand op en overstreefde ze met teederheid. [...] Dan liet hij omzichtig zijn arm gaan om haar lijf, haalde haar wezen tegen 't zijne en kuste haar stil. Zij wendde zich nu ook naar hem toe en kuste hem lang en innig op den mond. Zoo bleven ze liggen in elkanders armen. Elvire was maar bang dat 't kloppen van haar hart zou gehoord worden. (deel 2, p. 163)

Daarna denkt Elvire aan Albert Blondeel, dokter en zoon van de oude dorpsdokter Casimier Blondeel. Ze vraagt zich af of de begeerte er ook bij hem is geweest om haar te omhelzen. In haar gedachten ontrolt zich, ondanks haar pudeur, een spontane legitimatie over de lichamelijke liefde:

't Geen de advokaat daar even gedaan had, scheen haar nu het heel eenvoudige toegeven aan een natuurlijken drang, misschien wel een plicht. Dat toehalen en ineenstrengelen, was het niet het eenige mogelijke gebaar waarmede men 't gevoel der liefde kon mededeelen? Dat het zonde was en verboden, ja, maar het bleek zoo verleidelijk schoon, zoo rustig, zoo volmaakt en gewettigd: de volledige bevrediging van het opperste geluk. 't Was het voldoen aan 't geen zij altijd als eene dringende behoefte gevoeld had zonder het te kunnen bepalen of uitspreken: het zwakke, het teedere dat ze in zich had, te steunen, zich neer te vleien in de armen van den flinken kloeken man. Iets als de slingerplant die zich opwerkt en den stevigen eik omknelt als 't eenige middel om met hem de lucht in te gaan. (deel 2, p. 164)

Op een bepaald moment wisselen Elvire en Irma van plaats, waardoor Elvire in het midden van de bank komt te zitten, naast de kapelaan:

De gewaarwording om nu zoo dicht in de nabijheid en in zulke omstandigheid bij den onderpastor te zijn, hield Elvire voortaan bezig. Zij kon haren jubel niet betoemen om 't geluk van al die dagen naareen in zijn gezelschap te mogen overbrengen. Hij kwam haar voor gelijk altijd, met zijn nette kleeding die haar zoo behaagde, zijn donkere, weelderige haren, zijn fijne handen en scherpe gelaatstrekken en zijn blik die haar telkens tot in 't diepste der ziel ontroerde. (deel 2, p. 165)

Terwijl de kapelaan al slaapt, wordt Elvire overvallen door allerlei gedachten en droomt ze verder weg:

Van hier voort gingen de gedachten hun vrijen loop zonder zij er toezicht over houden kon [...] Albert was ergens weg en nu zou de onderpastor zoo lang zijne plaats innemen – maar de onderpastor was nog geen priester, hij studeerde nog en was gekleed gelijk Albert – en zij wandelde nu met hem in den tuin; hij hield den arm om hare leden en zij vleide voor 't eerst haar hoofd tegen zijn schouder – 't scheen haar dat zij beiden geen grond genaakten en voortzweefden. (deel 2, p. 166)

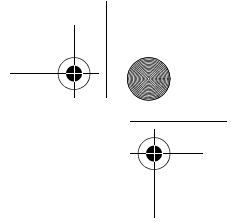
Tegelijkertijd geeft Streuvels de lezer een inkijk in de droom van de kapelaan, waarin die als een dolende minnezanger zijn liefde voor een jonge gravin uitspreekt:

Hij was nu op Rotsburg aangekomen waar hij de jonge gravin Basilissa ontmoette. Hij speelde op de harp en zong haar zijn schoonste liederen tot zij hem hare liefde bekende en zich tegen hem aanvleien kwam. Hij wist dat het zoo gebeuren moest, maar 't gewicht van haar hoofd drukte zwaar op zijn schouder zoodat het hem pijn deed; toch durfde hij zich niet roeren om den toover niet te breken. Hare haarkroezeling kittelde hem in den hals, haar warme adem blies langs zijne wang en de hitte van haar mollig lijf voelde hij door de dunne kleeding branden als een vuur. (deel 2, p. 166)

In werkelijkheid is Elvire tegen de schouder van de kapelaan in slaap gevallen en pas bij het ochtendgloren, terwijl de anderen al wakker zijn, ontdekken beiden wat er gebeurd is. De kapelaan probeert zich 'uitwendig goed te houden' en te glimlachen. Voor Elvire voelt het of zij 'hare innigste gevoelens had bloot gegeven voor de oogen van iedereen'. (deel 2, p. 168) In de dagen die volgen, blijkt de sfeer in Lourdes echter zeer ontspannen en ongedwongen te zijn. De kapelaan permitteert zich om Elvire complimentjes te maken over haar kledij:

Zij zat op dezelfde bank, aan de zijde van den onderpastor, die zijn bewondering uitsprak over haar helderleurige bloese in lichtdoek, die haar zoo goed stond en haar onkenneijk had gemaakt toen zij er te middag mede voor den dag kwam.

- Als gij dat op 't dorp dragen moest! plaagde hij.

- Ik heb er voor elken dag eene andere meêgebracht! plaagde zij weer. Wij zijn hier ver van 't dorp af, dat ziet gij wel! Als we thuis zoo neveneen moesten over straat loopen zou er al gebabbeld worden. (deel 2, p. 175-176)

Die complimenten zijn echter niet eenmalig:

Onder 't wandelen, daar zij bij toeval wat afgezonderd waren van 't gezelschap, fluisterde de kapelaan Elvire op een plaagtoon:

- Met dat nauwe kleedje en zoo kort gerokt, ziet gij er uit als een meisje van zeventien!

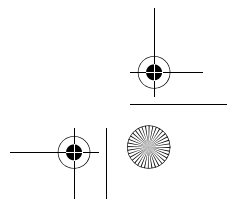
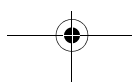
Zij las zijne goedkeuring op de uitdrukking van zijn glimlach en met een helderen blik harer blauwe kijkers, zond zij hem hare blijde dankbaarheid terug. (deel 2, p. 192)

Enkele dagen later moet de kapelaan aan zichzelf toegeven dat hij zich tot Elvire aangetrokken voelt en komt hij in gewetensnood:

Wat heb ik er aan? Wat gemeens is er tusschen ons? [...] Maar 't geen hem onweersstaanbaar aantrok, en 't eigenlijke genoeg der bekoring die hare vrouwelijkheid op hem uitoefende, duwde hij weg om met zekere kleinachting te denken aan de onbeduidendheid van haar verstand. En onder die kleinachting zelf dook weer, als een nieuwe verzoeking, 't verleidelijke van haar vrijen oogopslag en de heldere klank harer stem [...] Zijn eigengevoel zette zich schrap om te weerstaan aan de neiging – hij aanzag de aandrang die in hem wakker was geworden, als eene vernedering, waar hij zich als priester moest boven houden en onaanraakbaar blijven en ongevoelig. Maar wie achterhaalt er de tegenstrijdigheden en de wederspraak, die een streng beheerschende wil en een gevormd gemoed toch wetens en willens toelaat en tracht goed te praten? (deel 2, p. 194-195)

Als de kapelaan naar een andere parochie wordt overgeplaatst, verlaat hij het dorp zonder Elvire nog te spreken. Het gemis bij Elvire wordt zo groot dat zij haar liefde voor de kapelaan durft uit te spreken:

Nu durfde zij het voor zichzelf uitspreken: dat zij hem niet missen kon, dat haar bloed, heel haar wezen naar hem verlangde; dat haar bestaan zonder hem onmogelijk was en haar leven gemist! [...] Zij moest hem verachten om zijn hardvochtig afscheid, – omdat hij haar hart ontstolen

had zonder iets, een teeken zijner genegenheid als troost achter te laten; maar in plaats van haat, kreeg zij 't bewustzijn, de veropenbaring harer liefde, met de wanhoop er bij om 't verlies er van! [...] En de wroeging bleef haar nu als straf voor 't geen zij willekeurig en bewust als vrouwelijke verleidster had aangewend om zijne belangstelling af te dwingen. (deel 2, p. 514-515)

De wroeging en het besef van 'eene zondige gehechtheid' die daarop volgen, wil Elvire van zich afwerpen door te biechten. Ze ontmoet de oude pastoor, maar Elvire voelt dat de pastoor helemaal niet begrijpt wat er in haar omgaat.

4. DE RECEPTIE VAN BUYSSE VERSUS STREUVELS

Cyriel Buysse was als auteur doorgebroken met sterk naturalistische verhalen zoals *Het recht van de sterkste* (1893), *De biezenstekker* (1894) en *Het gezin Van Paemel* (1902).¹⁰ Hij kwam uit een vrijzinnig milieu en was niet kerks. Van Buysse was men het dus gewend dat hij kritisch en bijwijlen cynisch stond tegenover bepaalde clerici, voornamelijk tegenover hen die dicht tegen de wereldlijke macht aanschurkten en die de kleine man in het gareel lieten lopen om de sociale toestand te bestendigen. Nochtans was Buysse tegenover religie en liturgie in het algemeen niet oneerbiedig. Toen pastoor Désiré Vervaecke in *Het Ezelken* bijvoorbeeld die bewuste nacht opgeroepen werd voor een berechting, schreef Buysse: 'In de zwarte nacht verdwenen de twee mannen: de koster voorop, [...] de pastoor volgend met het Heilig Sacrament, [...] tot op de verre boerderij of kleinere woonstede, waar een zieke in doodsstrijd op de uiterste troost van hun komst lag te wachten.' (p. 658-659) Het 'Heilig Sacrament' schreef Buysse met hoofdletters en het toedienen van de laatste sacramenten noemde hij 'de uiterste troost' voor iemand die stervende was. Toch kreeg Buysse met *Het Ezelken*, zoals eerder aangegeven, de volle laag van de katholieke kritiek en verweet men hem dat hij niets van het echte priesterleven kende. Men vond het schandalig dat hij het priestercelibaat zozegged te kijk zette.

Streuvels daarentegen werd na de initiële kritiek over zijn te naturalistische debuut *Lenteleven* (1899) vrij snel op het katholieke schild gehesen. Bepaalde no-

¹⁰ Uit de briefwisseling tussen Buysse en Van Deyssel blijkt dat Buysse reeds op 21 september 1901 het manuscript van *Het gezin Van Paemel* aan Van Deyssel opstuurde. Het werd evenwel pas in 1902 gepubliceerd in het januari- en februari-nummer van de achtste jaargang van het tijdschrift *De XXe Eeuw*. Het werd voor het eerst opgevoerd op 25 januari 1903. (Zie: Van Kerchove, 2018, p. 327-328, 330).

vellen uit *Stille avonden* (1905) en *Het uitzicht der dingen* (1906) voldeden blijkbaar aan het profiel dat men hem toedichtte: West-Vlaming, neef van Guido Gezelle, wonende op het platteland, trouwe (culturele) katholiek in zijn eigen dorp. Met *De vlaschaard* (1907) werd zijn roem algemeen aanvaard. Hij kreeg tot twee keer toe de Staatsprijs. In 1911 publiceerde hij met succes *Het kerstekind* waarin hij, met de geboorte van een kind in een arme kouterwoning, de menswording van God centraal plaatste. En dan kwam hij met *Dorpslucht* plots scherp uit de hoek tegen een bepaalde geloofsbeleving en sommige kerkelijke praktijken (Van Kerchove, 2024, p. 191-228). Zijn scherpe kritiek op het formalisme en het mercantilisme van de katholieke geloofsbeleving, op de priesterroepingen die hij in een theologisch twistgesprek tussen de broers Blondeel ‘een goed ingerichten dienst van aanwerving’ (deel 2, p. 424) noemde, of zijn zwaar ongenoegen over de ‘verclericalisering’ van het collegeleven (deel 2, p. 446) bleven toen in de katholieke literaire kritiek volledig buiten schot. De scherpe uitvallen die Streuvels in *Dorpslucht* uitte over het verstikkende leven in de kloosters wanneer hij de jonge Albert Blondeel zijn beklag liet doen over ‘al die kleinzieligheid met de ergernissen en zure bitsigheden van die verouderde, bekrompene nonnen’ (deel 2, p. 214) waarmee zijn jongere zus Celeste moest leven, werden evenmin vermeld. Dat kapelaan Gust Vanderpe zowel in droom als in daad zijn aantrekking tot Elvire niet kon onderdrukken, dat hij op het einde in priesterlijke gewetensnood kwam en dat Elvire na zijn vertrek voor zichzelf uitkwam voor haar verliefdheid, werd door de katholieke zuil in 1914 niet aan de kaak gesteld. Mocht Streuvels zich dan meer permitteren dan Buysse, of waren er andere redenen waarom *Dorpslucht* niet op de radar van de (katholieke) critici kwam te staan?

4.1. HET GEVIERDE *EZELKEN* VERSUS HET VERGETEN *DORPSLUCHT*

Enkele jaren voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd Cyriel Buysse voor *Het Ezelken*, zijn vijftiende publicatie, door zijn geestesgenoten uitvoerig gefêteerd. Zijn literaire vrienden organiseerden op zondag 9 april 1911 een groots feest in Antwerpen met een ontvangst op het stadhuis, een namiddagvoorstelling van *Het gezin Van Paemel* in de KNS en 's avonds een banket in hotel Terminus voor honderdvijftig genodigden. Buysse schreef kort voor de viering aan Ary Delen, dat ‘de klerikale heeren [...] beslist ziek geworden [waren] na de lezing van het Ezelken.’¹¹ Ondanks de oorlogsomstandigheden kwam er in 1915 toch reeds een tweede druk van *Het Ezel-*

¹¹ Brief van C. Buysse aan Ary Delen van 13 maart 1911, zoals afgedrukt in Van Parys, 2007, p. 399.

ken op de markt, en na de oorlog in 1925 een derde. Tussen 1910 en 1974 kende de roman in totaal zeven drukken, waarbij de zevende druk uit 1974 de opname was in het *Verzameld Werk*, Deel 2 (Buysse, 1974, p. 615-767). Zelfs bij de uitgeverij DAP-Reinaert Uitgaven, een uitgeverij die werd opgericht vanuit de christelijke arbeidersbeweging, werd *Het Ezelken* in 1963 uitgegeven (Simons, 2013, p. 451).¹²

Dorpslucht daarentegen ontsnapte vrijwel volledig aan de aandacht. Enkel in een paar persartikels uit 1915 en 1916 werd de titel *Dorpslucht* opgenomen, en dan nog in een toegevoegde bibliografie.¹³ In de jaren 1920 werd de roman nog enkele keren vermeld, maar dan foutief als ‘Dorpsleven’ (De Ridder, 1922; Boon, 1924, p. 97-104, 120-132; Huysmans, 1925). In een themanummer over Streuvels dat in 1924 in *Boekengids* gepubliceerd werd, sprak men eveneens verkeerdelijk over ‘Dorpsleven’. Men gaf in dat nummer bij dertig werken van Streuvels een toelichting. Over *Dorpslucht* (‘Dorpsleven’) werd echter geen bijkomende informatie verschaft. In de schoolboeken, die de literaire actualiteit nochtans goed opvolgden, was er zowel tijdens de oorlog als in de periode erna geen enkel fragment uit *Dorpslucht* terug te vinden. Enkel in de bibliografieën die in sommige schoolboeken opgenomen werden, stond *Dorpslucht* een aantal keer als titel vermeld (Van Kerchove, 2016).¹⁴ Wanneer in de literaire kritiek, in de marge van een bespreking van een ander werk van Streuvels, *Dorpslucht* toch ter sprake kwam, had men vooral bezwaren tegen de omvang, de vele verhaallijnen en het gebrek aan compositie. Over de inhoud en de kritische ingesteldheid van Streuvels werd met geen woord gerept. Zo verwees Joris Eeckhout enkel naar de mislukte compositie van *Dorpslucht* als ‘een heelemaal verkeerd uitgevallen’ roman toen hij in 1921 *Genoveva* besprak, dat men volgens hem als een historische roman had aangekondigd:

¹² De drukken dateren uit 1910, 1915, 1925, 1933, 1963, 1973 en 1974. (Zie: Roemans, 1931, p. 20-21, 24; Waterschoot, 2012, p. 183-206.)

¹³ In *Het Vlaamsche Nieuws* (5 oktober 1915) en in *Vlaams Leven* (27, 8 oktober 1916, 1) werden respectievelijk *Dorpslucht* en *Dorpslucht* (twee delen) als titel vermeld in een beperkte bibliografie aan het eind van een artikel. In artikels in *NRC*, *Hollandse Revue* en *Vlaamsche Post* die eveneens tijdens de oorlogsperiode over Streuvels verschenen, werd *Dorpslucht* niet vermeld.

¹⁴ Er is op het niet opnemen van een fragment uit *Dorpslucht* een uitzondering in één schoolboekenreeks te vinden. In de reeks *De gouden poort* van Julien Kuypers is er vanaf de eerste uitgave in 1925 in de marge een klein fragment opgenomen waarbij Kuypers het handschrift vergeleek met de correctie van de drukproef als een voorbeeld voor zijn rubriek ‘Een Kijkje in de Literaire Werkplaats’. Kuypers gaf daarbij echter geen inhoudelijke situering van het fragment of enige commentaar daarover.

Een historische roman van Streuvels! [...] 't Was immers met zijn 'Dorpslucht' heelemaal verkeerd uitgevallen. Hoe stevig waren de verwachtingen, op dit werk gebouwd! Niet het minst door Streuvels zelf, die – althans zoo we Scharten mogen gelooven, – luid-op beweerde, dat zijn roman 'wereldvermaard ging worden'. Tot een roman, tot een organische eenheid is 'Dorpslucht' intusschen niet gegroeid. Dit massieve werk [...] plomp als een pompoen, gleuft, over-rijp, als vanzelf, open, in een bundel scherp-afgeteekende en sterk-van-elkaar-verschillende novellen. Een roman stevig inéén te steken, bleek vooral nog een kolfje, dat niet voor Streuvels' hand was weggelegd. (Eeckhout, 1921, p. 385-386)

In 1950 was Joos Florquin nog altijd de mening toegedaan dat “‘Dorpslucht’ een zwaar boek [was] van bij de 900 bladzijden dat in zijn geheel als een mislukking moe[s]t beschouwd worden’ (Florquin, 1950, p. 30). In 1968 sprak Hedwig Speliers over ‘de beide antieke delen’, waarvan hij expliciet toegaf dat hij ze niet gelezen had (Speliers, 1968, p. 135). Toch waren er enkele positieve opmerkingen over *Dorpslucht* te lezen. Joris Eeckhout herzag in 1925 zijn eerdere uitspraken uit 1921 over *Dorpslucht* en verwees naar onder anderen criticus Herman Robbers voor de fijne psychologische karaktertekening (Eeckhout, 1925, p. 120-121). Twintig jaar later zou Louis Sourie in zijn studie over Streuvels uit 1946 oog hebben voor de kwaliteit en de inhoudelijke rijkdom van *Dorpslucht* (Sourie, 1946, p. 46-47).

Toch werd *Dorpslucht* nooit meer herdrukt en was deze roman door de meeste critici zo goed als volledig uit het oog verloren. Toen Streuvels er in 1948 een samenvatting van op de markt bracht, onder de titel *Beroering over het dorp*, waren velen zich niet meer bewust van de oorspronkelijke uitgave uit 1914. Toon Breës verwijst naar een anonieme recensent van *Het Laatste Nieuws* die op 11 augustus 1948 schreef dat velen meenden dat Streuvels het scheppend werk had opgegeven, maar dat hij zich met *Beroering over het dorp* aan het schrijven van een nieuwe roman had gezet (Breës, 2016, p. 643). In de briefwisseling tussen Streuvels en Antoon Coolen, zoals ons bezorgd door Stijn Vanclooster, verwees Coolen in een brief van 27 december 1948 naar een bespreking van *Beroering over het dorp* door Marnix Gijsen, die op 1 december 1948 in *De Volkskrant* verschenen was. Coolen beweerde daarbij dat Gijsen zelfs niet in de gaten had dat het boek een omwerking was van het vroegere *Dorpslucht* (Vanclooster, 2018, p. 159-160). Op 13 februari 1949 liet Louis Paul Boon zijn licht schijnen over *Beroering over het dorp*. Hij verwees naar een aantal vroegere werken uit de beginperiode van Streuvels, maar nergens

naar het oorspronkelijke *Dorpslucht*. Hij verwonderde zich erover dat Streuvels met dat nieuwe boek personages gecreëerd had waarvan hij dacht dat die reeds ‘lang een papieren dood waren gestorven’ (Bruinsma & Humbeek, 1994, p. 337-340). Het moet in 1948 al moeilijk geweest zijn om nog een exemplaar van *Dorpslucht* te vinden, getuige een brief van 22 mei 1948 van Streuvels aan de jezuïet en criticus Emiel Janssen, zoals geciteerd door Toon Breës (2016, p. 643). Blijkbaar moet Janssen een exemplaar van *Dorpslucht* aan Streuvels gevraagd hebben en probeerde Streuvels dat exemplaar onmiddellijk na de publicatie van *Beroering over het dorp* te recupereren ‘om het terug bij andere “rariteiten” op te bergen’. *Dorpslucht* was toen reeds een verzamelobject geworden dat literaire critici niet meer ter beschikking hadden.

Wie vandaag de oorspronkelijke uitgave van *Dorpslucht* wil lezen, zal in de openbare bibliotheken nog zelden een exemplaar vinden en zal een beroep moeten doen op het antiquariatencircuit. In de verzamelde werken uit de jaren 1950 (de twaalfdelige Leieschip-editie) en de jaren 1970 (het vierdelige *Volledig Werk*) werd het oorspronkelijke *Dorpslucht* evenmin opgenomen. In 1972 zei Marcel Janssens als medesamensteller van het *Volledig Werk* dat *Dorpslucht* een werk was zonder veel inspiratie en succes. Voor Janssens was deze roman een symptoom van de dalende creativiteit van Streuvels na 1909 (Janssens, 1972, p. 19, 21).

4.2. EEN ATYPISCH BOEK

Of *Dorpslucht* effectief een inspiratieloze roman is, is een betwistbare uitspraak die door onder anderen Garnt Stuiveling, medesamensteller van het *Volledig Werk*, werd tegengesproken (Stuiveling, 1973, p. 91, 101-104). De redenen waarom *Dorpslucht* zeer vlug uit de belangstelling verdween, moeten we eerder zoeken in de toenmalige tijdsomstandigheden en het atypische karakter van deze roman. De novellist Streuvels had voor 1914 dertien novellebundels uitgegeven.¹⁵ In diezelfde periode had hij slechts twee volwaardige romans op zijn actief staan: *Langs de wegen* (1902) en *De vlaschaard* (1907). Een roman van 876 bladzijden, uitgegeven in twee delen, was daarom uitzonderlijk te noemen. Bovendien zat *Dorpslucht* verscholen tussen een aantal succesvolle werken die zowel voor, tijdens als na de Eerste Wereldoorlog uit-

¹⁵ De respectieve novellebundels zijn: *Lenteleven* (1899), *Zomerland* (1900), *Zonnetij* (1900), *Dodendans* (1901), *Dagen* (1902), *Minnehandel* (1903), *Dorpsgeheimen* (1904), *Openlucht* (1905), *Stille avonden* (1905), *Het uitzicht der dingen* (1906), *Najaar I/De blijde dag* (1909), *Najaar II* (1909), *Een beroerde maandag* (1913).

gegeven werden, zoals *Het kerstekind* (1911), *De werkman* (1913), het ophefmakende *In oorlogstijd* (1915-1916) en de romans *Genoveva van Brabant* (1919-1920) en *Prutske* (1922), die onmiddellijk na de oorlog werden gepubliceerd. *Dorpslucht* was een vreemde eend in de bijt.

Ook inhoudelijk en structureel was *Dorpslucht* binnen het toenmalige oeuvre van Streuvels atypisch te noemen. In deze roman verliet Streuvels de agrarische omgeving en beschreef hij een burgerlijk dorp met aan de rand, in het Gangske, een kleine staat in de staat. Daarenboven situeerde hij een aantal gebeurtenissen in Leuven, Brussel, Parijs en Lourdes en verwerkte hij simultaan verschillende verhaallijnen: de strijd voor het burgemeesterschap tussen Seraphien Koornaert en Casimier Blondeel, de doodslag en het paranoïde karakter van Koornaert, de verhouding tussen de plaatselijke clerus en de dorpsgemeenschap, de relaties tussen kapelaan Vandorpe en Elvire Koornaert, tussen Elvire en Albert Blondeel, tussen Albert en Sara Busschere uit het Gangske, het generatieconflict tussen vader en zoon Blondeel, en de sociale spanningen tussen de bewoners van 't Gangske en de dorpsgemeenschap. Het is niet voor niets dat Louis Sourie schreef dat er in *Dorpslucht* 'minstens een vijftal scheppingen in spe' zaten die tot zijn beste boeken gerekend konden worden (Sourie, 1946, p. 46-47).

De kritische houding van Streuvels tegenover sommige clerici en religieuzen en tegenover de geloofsbeleving en bepaalde kerkelijke praktijken was in *Dorpslucht* zijn tijd ver vooruit. In het daaropvolgende *Genoveva*, dat we vroeger reeds een open geloofsboek genoemd hebben, werd zijn zoektocht naar de kern van het christendom en de christelijke waarden op een totaal andere en eerder positieve manier tot uiting gebracht (Van Kerchove, 2024, p. 215-216). Ook hierdoor was *Dorpslucht* eerder atypisch, alhoewel Streuvels later in *Alma* (1931) zijn kritische ingesteldheid tegenover bepaalde vormen van geloofsbeleving geregeld opnieuw tentoonspreidde.

4.3. DE TIJDSOMSTANDIGHEDEN

Naast het atypische karakter zijn vooral de tijdsomstandigheden een bepalende factor geweest voor de receptie van *Dorpslucht*. Na de uitgave van Deel 1 op 14 april 1914, werd op 6 oktober 1914 het omvangrijke Deel 2 gepubliceerd. De Eerste Wereldoorlog was toen reeds twee maanden in volle hevigheid aan de gang. In zijn oorlogsdagboek *In oorlogstijd* noteerde Streuvels op 23 september 1914 dat hij de drukproeven van Deel 2 aan het corrigeren was, maar dat hij de correcties door de oorlogsomstandigheden niet meer naar Ne-

derland kon sturen. Het was voor hem ‘een eerste groote, vervelende tegenslag’ dat hij moest vernemen dat zijn boek twee weken later reeds gedrukt was terwijl hij ‘het lastige werk der correctie op de proeven [zat] te verrichten, zonder die verbeterde en herziene proeven te kunnen naar Holland terugsturen!’ (Streuvels, 2015, p. 184-185) Dat euvel had men bij Veen dan maar opgelost door in Deel 2 in extremis een vignet te plakken met de boodschap: ‘Belangrijke wijzigingen op de laatste proeven van dit deel aangebracht, zijn niet kunnen uitgevoerd worden uit oorzaak der tijdsomstandigheden. Sept. 1914. Stijn Streuvels’. (p. 185)

Nochtans is Streuvels enkele maanden later, in maart 1915, net voor de grenzen met Nederland definitief gesloten werden, naar zijn uitgever Veen in Amsterdam gereisd, waar zijn gezin een veilig onderkomen had gevonden. Tot een mogelijke herdruk of tweede uitgave van *Dorpslucht* werd toen alleszins niet beslist. Blijkbaar had men volgens Streuvels in 1915, zoals blijkt uit zijn relaas in *Ingooigem II* (1914-1940), in Nederland vooral belangstelling voor ‘oorlogskopie’: ‘Er was jacht op oorlogskopie in Holland. Mijn uitgever was er dadelijk op gesteld de eerste afleveringen van het dagboek te laten drukken.’ (Streuvels, 1973, p. 1336) Van maart 1915 tot februari 1916 publiceerde Veen effectief zes deeltjes van zijn oorlogsdagboek. De verhaallijnen die Streuvels in *Dorpslucht* uitgewerkt had, stonden ver af van het oorlogsgebeuren dat op dat moment de volle aandacht opeiste.

Was een uitgave van bijna 900 bladzijden in die zeer instabiele periode niet iets te veel van het goede? Een uitgave in twee delen betekende daarenboven een dubbele aankoopprijs. Had het lezerspubliek in de herfst van 1914 andere besognes dan het lezen van die monumentale roman over een dorpsgemeenschap? Waren de tijdsomstandigheden van dien aard dat men het niet de moeite vond om zich verder in *Dorpslucht* te verdiepen en kritiek te leveren?

Tijdens het verdere verloop van de oorlogsjaren heeft Streuvels zich met *Dorpslucht* blijkbaar niet meer beziggehouden. Naast zijn oorlogsdagboek werd zijn tijd gevuld met de voorbereidingen en het studiewerk voor de roman *Genoveva*, die hij onmiddellijk na de oorlog in 1919-1920 publiceerde. Afgaande op de lezing die Streuvels zelf gegeven heeft voor de Koninklijke Vlaamse Academie in oktober 1928,¹⁶ had hij reeds voor de oorlog het plan opgevat om een reeks oude volksboekjes te herwerken, waaronder de legende van Genoveva (Streuvels, 1982, p. 237-267). Hij had daarvoor tal van bron-

¹⁶ Streuvels heeft de lezing gehouden in oktober 1928. De tekst werd in april 1929 gepubliceerd in de *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie*, p. 171-201.

nen verzameld. Hij sprak zelfs over ‘500 boekdelen’ (p. 239). ‘Maar toen kwam de oorlog’, (p. 239) schreef hij. Volgens August Keersmaeckers was Streuvels in maart 1915, nadat hij zijn gezin terug naar België gebracht had, begonnen met ‘zijn studiewerk’ voor *Genoveva*, dat enkele jaren in beslag zou nemen (Keersmaeckers, 1994, p. 94/30).¹⁷ Andere bronnen verwijzen dan weer naar 1917 als het jaar waarin hij met de voorbereidingen begonnen was.¹⁸ Over *Dorpslucht* werd echter niet meer gesproken.

5. DE HERWERKINGEN VAN *DORPSLUCHT*

Toen Streuvels in 1927 *De teleurgang van de Waterhoek* publiceerde, was de kritiek niet mals voor hem. Blijkbaar was er zelfs paniek over de boycot door de katholieke bibliotheken (De Smedt, 1998, p. 83-111). Het was niet voor niets dat Streuvels in 1939 een voor de katholieke zuil meer aanvaardbare versie op de markt bracht. In 1937 was hem hetzelfde overkomen met *Levensbloesem*. Men verweet Streuvels toen een pessimistisch naturalisme omdat hij het hoofdpersonage, Lieveke Glabeke, na haar studies opnieuw in haar lager sociaal milieu katapulteerde. Een ruw milieu dat Streuvels daarenboven vrij expliciet beschreef. Ook hier volgde in 1943 een herwerkte versie (De Smedt, 2004, p. 374-391). Zag Streuvels in 1948 met *Beroering over het dorp* de kans om het oorspronkelijke, maar vergeten *Dorpslucht*, ontdaan van alle scherpe kanten, toch opnieuw in de belangstelling te brengen, net zoals hij dat gedaan had met de herwerkingen van *De teleurgang* en *Levensbloesem*?

In zijn vergelijkende studie tussen *Dorpslucht* en *Beroering over het dorp* suggereerde Georges Wildemeersch dat *Beroering over het dorp* er net gekomen was in navolging van de herwerking van *De teleurgang* (Wildemeersch, 1971, p. 168-169). De ‘herwerking’ van *Dorpslucht* naar *Beroering over het dorp* had alleszins weinig met creatieve of artistieke aandrang te maken. Door

¹⁷ De paginering in dit nummer volgt bovenaan de opeenvolgende nummers van het tijdschrift en onderaan de unieke paginering van het betreffende nummer.

¹⁸ Volgens zijn notities in *Ingooigem II (1914-1940)* zou hij pas in 1917 begonnen zijn met de voorbereidingen van *Genoveva*: ‘In de loop van de zomer [1917] heb ik er mij aangezet om van de legende van *Genoveva* een *Vie romancée* te maken. Boeken aangekocht, documenten doorsnuffeld om mij op de hoogte te brengen van het onderwerp. Een beste middel om de verveling te verdrijven en de oorlog te vergeten.’ (Streuvels, 1973, p. 1340-1341). In zijn inleiding bij de voorpublicatie van hoofdstuk 16 uit Deel 1 in *De Gids*, zoals geciteerd door Philip Vermoortel, schreef Streuvels in 1919 dan weer dat ‘Het geheel [sic] is eigenlijk tot stand gekomen en afgewerkt in de weemoedsvolle oorlogsjaren 1914-1918, en wel om de leelijkheden van dien schromelijken tijd te ontvliden’ (Vermoortel, 2021, p. 285).

ongeveer 500 bladzijden te schrappen, verdwenen hele scènes en ging de fijnzinnige psychologische tekening ten dele of volledig verloren. De oorspronkelijke 876 bladzijden van *Dorpslucht* werden in 1948 – met inachtnaam van de verschillende bladspiegels – gereduceerd tot 332 bladzijden (Streuvels, 1948). In tegenstelling tot Marcel Janssens was Garnt Stuiveling, zoals reeds eerder vermeld, meer gecharmeerd door het oorspronkelijke *Dorpslucht* dan door de samenvatting *Beroering over het dorp*, die hij vergeleek met ‘een uit-treksel zoals scholieren dat maken of althans overschrijven, en eigenlijk nog meer [met] een “condensed book”’, wat hij het ‘amerikaanse monopolie van cultuurvervalsing’ noemde (Stuiveling, 1973, p. 91). Niet voor niets verwees Stuiveling naar de zeer goede psychologische tekening van de personages in het oorspronkelijke *Dorpslucht* (Stuiveling, 1973, p. 101-104), net zoals Herman Robbers in de jaren 1920 schreef dat *Dorpslucht* ‘stellig niet zijn voor-naamste maar [wel] zijn fijnste in psychologisch opzicht’ was (Eeckhout, 1925, p. 120-121).

In 1950 kreeg Streuvels voor *Beroering over het dorp* de Prijs der Scriptorum Catholici, alhoewel men in de pers niet zo opgetogen was over dit werk. ‘Het verdient een prijs,’ schreef men in *De Standaard*, ‘maar het is toch niet het beste werk van deze vooraanstaande auteur.’ In de toespraak van Baur, die in *Gazet van Antwerpen* werd overgenomen, klonk eveneens een zekere reserve: ‘Ook is deze bekroning vooral symbolisch. “Beroering over het dorp” is zeker niet het beste van de schrijver van “De Vlaschaard”. Het is een ganse loopbaan die met deze prijs wordt geëerd.’ De herwerking *Beroering over het dorp* werd echter wel in de verzamelde werken uit de jaren 1950 en 1970 opgenomen.

6. CONCLUSIE

Toen Cyriel Buysse in 1910 *Het Ezelken* uitbracht, werd hij door een deel van het maatschappelijke spectrum uitgebreid gevierd, maar door de katholieke zuil fel bekritiseerd. De clerus voelde zich, zoals Jacqueline Bel schreef, ‘geschoffeerd door de bespotting van het celibaat’. Toch kende deze roman tal van herdrukken. *Dorpslucht* daarentegen was zowel vanuit commercieel oogpunt als vanuit het standpunt van de literaire kritiek een non-event te noemen. Het boek heeft nooit een tweede druk of tweede uitgave gekend. Indien de herwerking *Beroering over het dorp* er niet geweest was, was *Dorpslucht* misschien volledig in de vergetelheid geraakt.

Binnen het oeuvre van Streuvels is *Dorpslucht* een atypisch boek te noemen. Het is volledig gesitueerd binnen een burgerlijke dorpsgemeenschap met uitlopers in Leuven, Brussel, Parijs en Lourdes. Het bevat tal van verhaallijnen waarin bepaalde thema's, zoals de geloofsbeleving, voor het eerst op een zeer kritische wijze aan bod kwamen. De oorspronkelijke roman is echter letterlijk onder het stof van de oorlog bedolven. De literaire kritiek heeft *Dorpslucht* in die periode over het hoofd gezien. De algemene belangstelling was toen verschoven naar oorlogsgetuigenissen, zoals het oorlogsdagboek *In oorlogstijd*. Wanneer Streuvels *De teleurgang van de Waterhoek* (1927) en *Levensbloesem* (1937) publiceerde, werd hij door de literaire kritiek tot de orde geroepen. Beide romans werden door Streuvels in een herziene versie opnieuw uitgegeven. De herwerking *Beroering over het dorp* is mogelijk naar analogie daarvan ontstaan. Een heruitgave van het oorspronkelijke, maar 'vergeten' *Dorpslucht* zou de beeldvorming over Streuvels echter verrijken en vervolledigen.

Literatuurlijst

- Bauwens, E.** (1912). *Zuid en Noord*. Deel 2. [Brugge]: Desclée De Brouwer, 1912.
- Bel, J.** (2008). 'Van *Rozeke* tot *Het Ezelken*, wat niet vergeten was. Hoe naturalistisch is het werk van Cyriel Buysse.' *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap XXIV*. Gent: Cyriel Buysse Genootschap.
- Boon, A.** (1924). 'Stijn Streuvels.' *Boekengids*, 2/3: 97-104, 120-132.
- Breës, T.** (2016). *Stijn Streuvels. Een kritische en biografische synthese*. Leuven: LannooCampus.
- Bruinsma, E. & Humbeek, K.** (1994). *L.P. Boons literatuur- en kunstkritische werk. II. Front*. Antwerpen: L.P. Boon – Documentatiecentrum Universitaire Instelling Antwerpen.
- Buysse, C.** (1974). *Verzameld Werk 2*. Brussel: Manteau.
- Buysse, C.** (1982). *Verzameld Werk 7*. Brussel: Manteau.
- Demedts, A.** (1971). *Stijn Streuvels. Een terugblik op leven en werk*. [Brugge]: Orion/Desclée De Brouwer.
- De Ridder, A.** (1909). 'Onze schrijvers. Bij Cyriel Buysse.' *Den Gulden Winckel*, 8/10: 145-151.
- De Ridder, A.** (1922). 'Aan Stijn Streuvels.' *Vlaamsche Arbeid*, 12: 1.
- De Smedt, M.** (1998). 'Een nieuwe editie van *De teleurgang van de Waterhoek*.' In Thomas, P. (red.), *De huid van Mira. Jaarboek 4 van het Stijn Streuvels genootschap*. Tiel: Lannoo, pp. 83-111.

- De Smedt, M.** (2004). 'Ontstaansgeschiedenis van *Levensbloesem*.' In Streuvels, S., *Levensbloesem. Jaarboek 9 van het Stijn Streuvelsgenootschap*. Tielt: Lannoo, pp. 374-391.
- Eeckhout, J.** (1921). 'Stijn Streuvels, *Genoveva van Brabant, Eerste en Tweede deel*.' *Dietsche Warande en Belfort*, 21/II: 385-386.
- Eeckhout, J.** (1925). *Litteraire profielen. Deel I*. Brugge: Excelsior.
- Florquin, J.** (1950). 'Stijn Streuvels.' In Lissens, R.F. (red.), *De Vlaamse literatuur sedert Gezelle*. Antwerpen: Vlaams Economisch Verbond, p. 30.
- Gazet van Antwerpen**, 30 januari 1950.
- Huysmans, C.** (1925). 'Het geval Streuvels', in: *Vooruit*, 17 december 1925.
- Janssens, M.** (1972). 'Inleiding.' In Streuvels, S., *Volledig Werk 2*. [Brugge]: Orion/Desclée De Brouwer, pp. 19, 21.
- Keersmaeckers, G.** (1994). 'Pleidooi voor een vergeten werk: Stijn Streuvels, *Genoveva van Brabant*.' *Vlaanderen*, 43/3: 94/30.
- Knaapen, J.** (1910). 'Het Ezelken. Wat niet vergeten was.' *Boekenschouw* 5/7: 106-107.
- Persyn, J.** (1912). 'Over letterkunde.' *Dietsche Warande & Belfort*, 1: 599.
- Robbers, H.** (1911). 'Cyriel Buysse, Het Ezelken.' *De Amsterdammer*, p. 191. In Van Parys, J., *Het leven, niets dan het leven. Cyriel Buysse en zijn tijd*. Antwerpen: Houtekiet, pp. 367, 866.
- Roemans, R.** (1931). *Kritische bibliographie van Cyriel Buysse*. Kortrijk: Steenlandt.
- Roemans, R. & Van Assche, H.** (1972). *Bibliografie van Stijn Streuvels*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel.
- Simons, L.** (2013). *Het boek in Vlaanderen sinds 1800. Een cultuurgeschiedenis*. Tielt: Lannoo.
- Smits, K.** (2005). "Een aardig bundeltje brieven". *Stijn Streuvels en Emmanuel de Bom. De briefwisseling van de jaren 1900-1914. Deel 1 Teksten*. Kapellen: Pelckmans.
- Sourie, L.** (1946). *Stijn Streuvels*. Kortrijk: J. Vermaut.
- Speliers, H.** (1968). *Omtrent Streuvels. Het einde van een mythe*. Brugge: Sonneville.
- Speliers, H.** (1994). *Dag Streuvels. 'Ik ken den weg alleen'*. Leuven: Kritak.
- Streuvels, S.** (1914). *Dorpslucht Deel 1 en Deel 2*. Amsterdam: L.J. Veen.
- Streuvels, S.** (1948). *Beroering over het dorp*. Kortrijk: Zonnewende.
- Streuvels, S.** (1973). 'Ingooigem II. 1914-1940.' In Streuvels, S., *Volledig Werk 4*. [Brugge]: Orion/Desclée De Brouwer, p. 1366.
- Streuvels, S.** (1982). 'Over *Genoveva van Brabant*.' In Streuvels, S., *Uit lust-met-de-penne*. Beveren: Orbis en Orion Uitgevers, pp. 237-267.
- Streuvels, S.** (2015). *In oorlogstijd. Deel 1 1914*. Tielt: Lannoo, pp. 184-185.

- Streuvels, S.** (2021). 'Nulla dies sine linea.' In Streuvels, S., *Ingooigem. Herinneringen uit Het Lijsternest*. Amsterdam-Antwerpen: De Arbeiderspers (reeks 'Privédomein'), pp. 279-359.
- Stuiveling, G.** (1973). 'Inleiding.' In Streuvels, S., *Volledig Werk 4*. [Brugge]: Orion/Desclée De Brouwer, pp. 91, 101-104.
- Vanclooster, S.** (2018). *Een altijd weer vernieuwd geluk. Briefwisseling Stijn Streuvels en Antoon Coolen*. Tielt: Lannoo.
- Van Kerchove, M.** (2016). *De beeldvorming over Cyriel Buysse en Stijn Streuvels in de schoolboeken van het secundair onderwijs in Vlaanderen tussen 1900 en 2010. Een toetsing aan de literaire en maatschappelijke omgeving en aan de pedagogische en didactische visies*. Deel 1 en 2. Leuven: onuitgegeven proefschrift.
- Van Kerchove, M.** (2018). "'Cyriel Buysse? Neen, die ken ik niet!'" *De Geschiedenis van de Nederlandse literatuur en de schoolboeken in het secundair onderwijs in Vlaanderen: Cyriel Buysse als casus.* *Nederlandse Letterkunde* 23/3: 327-328, p. 330.
- Van Kerchove, M.** (2020). 'De beeldvorming over Stijn Streuvels en de Geschiedenis van de Nederlandse literatuur (GNL). Een vreemde dag.' *Stijn Streuvels' 'De blijde dag'. Jaarboek 25 van het Stijn Streuvelsgenootschap*. Kortrijk: Stijn Streuvelsgenootschap, pp. 127-167.
- Van Kerchove, M.** (2024). 'Streuvels wou geen theoloog zijn. Religie, geloofsbeleving en het godsbeeld bij Streuvels.' *Stijn Streuvels en zijn illustratoren. Jaarboek 29 van het Stijn Streuvelsgenootschap*. Kortrijk: Stijn Streuvelsgenootschap, pp. 191-228.
- Van Parys, J.** (2007). *Het leven, niets dan het leven. Cyriel Buysse en zijn tijd*. Antwerpen: Houtekiet.
- Vermoortel, P.** (2021). "'Mij dunkt, wij beleven een lied'" (*Genoveva van Brabant* I:217). *Stijn Streuvels en het toneel. Jaarboek 26 van het Stijn Streuvelsgenootschap*. Kortrijk: Stijn Streuvelsgenootschap, p. 285.
- Waterschoot, W.** (2012). 'Van elitair boek naar volksuitgave.' *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap XXVIII*. Gent: Cyriel Buysse Genootschap, pp. 183-206.
- Wildemeersch, G.** (1971). 'Streuvels anno 1914 en 1948.' In Speliers, H., *Afscheid van Streuvels*. 's Gravenhage: Nijgh en Van Ditmar, pp. 168-169.
- Z.V.G.** (1950). 'Stijn Streuvels bekroond.' *De Standaard*, 29 januari.